

FORUM ARTIS RHETORICAE
Nr 2 (64) kwiecień – czerwiec, 2021
No. 2 (64) APRIL – JUNE, 2021

Redaktor
Editor-in-Chief
Jakub Z. Lichański
Tom recenzowany
Volume reviewed

LICENTIA RHETORICA II
Pamięci Profesora Tadeusza Zgółki
RHETORICAL LICENSE II
In memory of Professor Tadeusz Zgółka
TOM II (64)/VOLUME II (64)
Editor of the Volume
Jakub Z. Lichański

Warszawa 2021

FORUM ARTIS RHETORICAE

kwartalnik, recenzowane czasopismo wydawane pod auspicjami
Pracowni Badań Historii i Teorii Retoryki Instytutu Polonistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego,
Wydawnictwa DiG

Redaktor naczelny / Editor-in-Chief

Prof. dr hab. Jakub Z. Lichański

Redakcja / Assistant Editors

Dr hab. Sławomir Górzyński, Warszawa; prof. UAM dr hab. Barbara Sobczak, Poznań

dr Ewa Lewandowska-Tarasiuk, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, Warszawa

Sekretarz redakcji / Managing Editor

Dorota Kanabus

Redaktor językowy / Consulting Editor

Małgorzata Ślarzyńska

Redaktor statystyczny / Statistical Editor

Maria E. Pobieżyńska

Rada Programowa / Editorial Board

prof. dr hab. Barbara Bogolebska, UŁ; prof. dr hab. Iwona Bartoszewicz, UW;

prof. Cezary M. Ornatowski, San Diego State Univ., USA;

prof. dr hab. Stanisław Rainko, APS im. M. Grzegorzewskiej, Warszawa;

prof. Tomasz Tabako, Georgia State Univ., USA

Recenzenci / Reviewers

dr hab. Maria Barłowska, UŚI.; prof. dr hab. Barbara Bogolebska, UŁ; dr Maciej Ganczar, WUM;

prof. UAM dr hab. Michał Januszkiewicz; prof. UAM dr hab. Agnieszka Kula;

prof. dr hab. Krzysztof Obrembski, UMK Toruń; prof. dr hab. Grzegorz Raubo, UAM;

prof. dr hab. Bogdan Walczak, UAM dr hab. Monika Worsowicz, UŁ

Wydawca / Publisher

Wydawnictwo DiG

Adres / Address

Redakcja Forum Artis Rhetoricae

Pracownia Badań Historii i Teorii Retoryki

Instytut Polonistyki Stosowanej Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa

Adres e-mail do korespondencji i nadsyłania tekstów do czasopisma:

zjlichan@uw.edu.pl

Zapowiedzi tematów kolejnych numerów, instrukcje dla Autorów oraz procedury recenzji

umieszczane są na stronach: www.forumartisrhetoricae.eu (strona w budowie),

<http://www.dig.pl/index.php?s=wyniki&rodz=9&id=24>

The information on forthcoming issues, author guidelines and review procedures are available at

www.forumartisrhetoricae.uw.edu.pl and <http://www.dig.pl/index.php?s=wyniki&rodz=9&id=24>

Copyright pozostaje przy autorkach/autorach tekstów. Wykorzystanie tekstów —
wyłącznie za zgodą autorek/autorów i Redakcji

Copyright belongs to the authors. No part of the quarterly may be reproduced without
the written permission of the authors or the editors

ARTYKUŁY / DISSERTATIONES

1. Katarzyna Czarnecka, Joanna Smół, Katarzyna Zagórska, Tadeusz Zgółka – *Uczony, dydaktyk, popularyzator / Tadeusz Zgółka – Scientist, Teacher, Popularizer*, s. ~~9–35~~. ~~9–29~~
2. Adam Mazurkiewicz, *Technologie informacyjno-komunikacyjne w służbie dydaktyki. Obraz w czasie pandemii koronawirusa COVID-19 z myślą o przyszłości (IT in the service of teaching. Image of coronavirus COVID-19 pandemic for the future)*, s. ~~36–65~~. ~~30–55~~
3. Jakub Z. Lichański, *Retoryka, dowód ontologiczny Kurta Gödla, teologia. Kilka uwag (Rhetoric, Kurt Gödel's ontological proof for God's existence, theology. Some remarks)*, s. ~~66–81~~. ~~56–68~~
4. INDEX, s. ~~82–83~~. ~~69–71~~
5. Autorzy, s. ~~84–72~~

Editorial, s. 4

Lector Benevole,

Obecny tom FORUM ARTIS RHETORICAE jest poświęcony pamięci prof. dr hab. Tadeusza Zgółki. W roku 2015 opublikowaliśmy numer 4 (43) zatytułowany *Licentia Rhetorica* dedykowany Panu Profesorowi. Przynosił on artykuły jego przyjaciół oraz uczniów. Zawierał on następujące prace: Katarzyna Czarnecka, Joanna Smół, Katarzyna Zagórska, *Tadeusz Zgółka – Uczony, dydaktyk, popularyzator*; Piotr H. Lewiński, *Retoryka a nauka*; Monika Grzelka, *O dialogowym pochodzeniu gatunków myślenia*; Agnieszka Kula, *Retoryka i redundancja*; Barbara Sobczak, *Wokół źródeł ethosu*; Jakub Z. Lichański, *Język, wartości i retoryka. Rozważania na marginesie logicznej i retorycznej analizy wyrażen typu „etyka słowa”*; Adam Skibiński, *Narcystyczny dyskurs tożsamości: kultura sukcesu, ego statusu i fantazmaty uwikłania*; Michał Rusinek, *Retoryczne uwikłania mitu na przykładzie „Dii gentium” M.K. Sarbiewskiego*; Luiza Rzymowska, *„Traktat logiczno-filozoficzny” Ludwiga Wittgensteina w świetle meny. Nowe odczytanie kompozycji*. W przekonaniu redaktorów tego tomu świetnie oddawał on krąg zainteresowań badawczych Profesora. W słowie wstępnym redaktorki tomu Monika Grzelka, Agnieszka Kula i Barbara Sobczak pisały:

Najnowszy numer *Forum Artis Rhetoricae* zatytułowany *Licentia rhetorica II* jest wyrazem uznania dla dokonań Profesora Tadeusza Zgółki, obchodzącego Jubileusz 70. urodzin. Jego naukowa biografia wskazuje drogę, która prowadziła od metodologii językoznawstwa poprzez lingwistykę praktyczną ku retoryce. Profesor Zgółka jest wzorem mówcy, w którego słowach i postawie łączą się aksjologia ze sztuką: „Nie można oddzielić formy i treści. Można oczywiście za pomocą tego samego narzędzia — np. pędzla — tworzyć bohomasz lub dzieło genialne. Ale to już nie wina pędzla”.

Gdy teraz przygotowujemy ten tom, powyższe słowa możemy tylko powtórzyć, acz nie myśleliśmy, że przyjdzie nam to uczynić tak szybko. Liczyliśmy, że jednak Profesor będzie nam pomagał zgłębiać tajemnice Pani Retoryki jeszcze przez wiele lat. Jednak, jak powiada boski Wergiliusz – *si qua Fata sinant, sic volvere Parcas*. Niniejszy tom jest daleko skromniejszy: przynosi tylko dwa studia oraz szkic Katarzyny Czarneckiej, Joanny Smół, Katarzyny Zagórskiej, *Tadeusz Zgółka – uczony, dydaktyk, popularyzator*, który przedrukujemy za zgodą Autorek. Do tego

studium została dołączona bibliografia prac Profesora oraz krótkie wspomnienie o Profesorze.

Pierwsze studium autorstwa Adama Mazurkiewicza *Technologie informacyjno-komunikacyjne w służbie dydaktyki. Obraz w czasie pandemii koronawirusa COVID-19 z myślą o przyszłości (IT in the service of teaching. Image of coronavirus COVID-19 pandemic for the future)* dotyczy kwestii, jak pisze autor:

[...] wyzwań związanych z pandemią koronawirusa COVID-19, która radykalnie zmieniła życie społeczne i stała się wyzwaniem dla narodowych i globalnej gospodarki. Nie ominęły one również sfery edukacji (w tym akademickiej). Zmieniony model życia naukowego i studenckiego sprawił, że ośrodki akademickie zmuszone były rozbudować sieć informatyczną, wprowadzając w szerokim zakresie e-learning.

Autor zwraca dalej uwagę, iż:

Równolegle konieczne jednak [...] może okazać się powstanie platformy akademickiej, pozwalającej na skuteczną organizację inicjatyw badawczych i popularyzujących naukę przez poszczególne uczelnie i ich konsorcja.

Artykuł przedstawia bardzo obszernie i na podstawie analizy bogatej literatury przedmiotu, jak zapewne będzie wyglądać przyszłość nauczania z wykorzystaniem technologii informacyjno-komunikacyjnych.

Drugi artykuł Jakuba Z. Lichańskiego *Retoryka, dowód ontologiczny Kurta Gödla, teologia. Kilka uwag (Rhetoric, Kurt Gödel's ontological proof for God's existence, theology. Some remarks)* to próba opisu ewentualnych konsekwencji zastosowania analizy retorycznej do pewnych kwestii teologicznych, ściśle do analizy – z retorycznego punktu widzenia – dowodu ontologicznego Kurta Gödla. Szerzej artykuł zasugeruje także możliwość istnienia związków łączących teologię i retorykę.

Oba artykuły poruszają zatem zagadnienia, które leżały w polu zarówno zainteresowań, jak i badań prowadzonych przez Profesora. Mamy nadzieję, że wkrótce powstaną osobne opracowania poświęcone ocenie dorobku Profesora – nasz tom jest tylko przypomnieniem i oddaniem hołdu temu wybitnemu badaczowi.

Jednocześnie informujemy, że „Forum Artis Rhetoricae” od rocznika 2016 do numerów bieżących wraz z informacją na temat pisma jest na stronach: <http://www.polon.uw.edu.pl/forum-artis-rhetoricae> oraz <http://www.ips.polon.uw.edu.pl/art.php?id=77>, a także na stronie Wydawnictwa DiG: <http://dig.pl/index.php?s=wyniki&rodz=9&id=24>.

Editorial in English, s. 6

Kind Reader!

The present volume of FORUM ARTIS RHETORICAE is dedicated to the memory of prof. dr hab. Tadeusz Zgółka. In 2015, we published issue 4 (43) entitled *Licentia Rhetorica* dedicated to the Professor. He brought articles from his friends and disciples. It included the following works: Katarzyna Czarnecka, Joanna Smół, Katarzyna Zagórska, *Tadeusz Zgółka – Scientist, Teacher, Popularizer*; Piotr H. Lewiński, *Rhetoric and Science*; Monika Grzelka, *On the Dialogic Origin of the Genres of Thinking*; Agnieszka Kula, *Rhetoric and redundancy*; Barbara Sobczak, *Around the sources of ethos*; Jakub Z. Lichański, *Language, Values and Rhetoric. Considerations on the Margin of Logical and Rhetorical Analysis of Expressions such as “the ethics of the word”*; Adam Skibiński, *Narcissistic Discourse of Identity: Culture of Success, Ego Status and Phantasms of Entanglement*; Michał Rusinek, *The Rhetorical Entanglements of Myth on the Example of “Dii gentium” by M.K. Sarbiewski*; Luiza Rzymowska, *Ludwig Wittgenstein’s Logical and Philosophical Treatise in the Light of the Menorah*. A new reading of the composition. In the opinion of the editors of this volume, it perfectly reflected the circle of Professor’s research interests. In the foreword, the editors of the volume Monika Grzelka, Agnieszka Kula and Barbara Sobczak wrote: The latest issue of *Forum Artis Rhetoricae*, entitled *Licentia rhetorica II*, is an expression of recognition for the achievements of Professor Tadeusz Zgółka, who celebrates his 70th birthday. His scientific biography shows the way that led from the methodology of linguistics through practical linguistics to rhetoric. Professor Zgółka is an example of a speaker whose words and attitudes combine axiology with art: “You cannot separate form and content. Of course, you can use the same tool – e.g. a brush – to create a hobo or a brilliant work. But it’s not the brush’s fault anymore”. When we are now preparing this volume, we can only repeat the above words, but we did not think that we would do it so quickly. We hoped that the Professor would help us explore the mysteries of Lady Speech for many more years. However, as divine Virgil says – *si qua Fata sinant, sic volvere Parcas*.

This volume is much more modest: it brings only two studies, and a sketch by Katarzyna Czarnecka, Joanna Smół, Katarzyna Zagórska, *Tadeusz Zgółka – Scholar, Didactic, Popularizer*, which we reprint with the consent of the authors. This study was accompanied by a bibliography of the Professor’s works and a brief remembrance of the Professor.

The first study by Adam Mazurkiewicz *IT in the service of teaching. Image of coronavirus COVID-19 pandemic for the future (Technologie informacyjno-komunikacyjne*

w służbie dydaktyki. *Obraz w czasie pandemii koronawirusa COVID-19 z myślą o przyszłości*) addresses the issue, as the author writes:

The article discusses the challenges of the COVID-19 coronavirus pandemic, which has radically changed social life and has become a challenge for the national and global economy. They also affected the sphere of education (including academic). The revised model of scientific and student life meant that academic centres were forced to expand their IT network by introducing e-learning in a wide range of applications.

The author further points out that:

At the same time, however, [...] an academic platform could be created to allow individual universities and their consortia to organize research initiatives and promote science effectively.

The article presents very extensively and based on the analysis of the extensive literature on the subject, what the future of teaching with the use of information and communication technologies will probably look like.

The second article by Jakub Z. Lichański *Rhetoric, Kurt Gödel's ontological proof for God's existence, theology. Some remarks (Retoryka, dowód ontologiczny Kurta Gödla, teologia. Kilka uwag)* are an attempt to describe the possible consequences of applying rhetorical analysis to certain theological issues, strictly to the analysis – from a rhetorical point of view – of Kurt Gödel's ontological proof. More broadly, the article will also suggest a possible relationship between theology and rhetoric.

Both articles therefore deal with issues that were both in the field of interests and research conducted by the professor. We hope that separate studies will soon be prepared devoted to the evaluation of the Professor's achievements – our volume is only a reminder and a tribute to this outstanding researcher.

At the same time, we would like to inform you that "Forum Artis Rhetoricae" from 2016 to current issues, along with information about the magazine, is available at: <http://www.polon.uw.edu.pl/forum-artis-rhetoricae> and <http://www.ips.polon.uw.edu.pl/art.php?id=77> and on the website of the DiG Publishing House. <http://dig.pl/index.php?s=wyniki&rodz=9&id=24>.

Warszawa, La Rama, Bellerive-sur-Allier 2021-07-30

Teksty wpłynęły do Redakcji 2021-06-30

Teksty przyjęte do druku po recenzjach 2021-07-15

The texts were sent to the Editorial Board 2021-06-30

Texts accepted for printing after reviews 2021-07-15

Katarzyna Czarnecka

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

0000-0001-6304-9467

Joanna Smół,

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

0000-0001-6867-4042

Katarzyna Zagórska,

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

0000-0002-2015-8046

PROFESOR TADEUSZ ZGÓŁKA – UCZONY, DYDAKTYK, POPULARYZATOR¹

Biografia Profesora Tadeusza Zgółki jest symboliczna, łączy pogranicza, wschodnią i zachodnią Polskę, często w zaskakujący sposób wpisując jego życie w szerszy kontekst historyczny. Bogaty dorobek naukowy, promocja polszczyzny w kraju i na świecie, a jednocześnie troska o życie rodzinne przenikają się od wielu lat. Dorobek naukowy Profesora obejmuje takie dziedziny, jak: językoznawstwo, metodologię nauk humanistycznych, retorykę oraz dydaktykę. Dołączona bibliografia dobrze pokazuje bogactwo dorobku Profesora oraz, przede wszystkim, szerokość jego zainteresowań badawczych. Słowa kluczowe: Tadeusz Zgółka, językoznawstwo, retoryka, metodologia

Professor Tadeusz Zgółka — Scientist, Teacher, Popularizer

Professor Tadeusz Zgółka's biography is symbolic, it connects the borderlands, eastern and western Poland, often placing his life in a wider historical context in a surprising way. Rich scientific achievements, promotion of the Polish language in the country and in the world, and at the same time concern for family life have been permeating for many years. The Professor's scientific achievements include such areas as: linguistics, methodology of the humanities, rhetoric and didactics. The attached bibliography clearly shows the rich achievements of the Professor and, above all, the breadth of his research interests.

Key Words: Tadeusz Zgółka, linguistics, rhetoric, methodology

Biografia Profesora Tadeusza Zgółki jest symboliczna, łączy pogranicza, wschodnią i zachodnią Polskę, często w zaskakujący sposób wpisując jego życie w szerszy

¹ Tekst ukazał się po raz pierwszy w: „Forum Artis Rhetoricae” 2015, nr 43 (4), s. 7–26 pod tym samym tytułem. Za zgodę na przedruk Redakcja wyraża Autorkom serdeczne podziękowanie.

kontekst historyczny. Bogaty dorobek naukowy, promocja polszczyzny w kraju i na świecie, a jednocześnie troska o życie rodzinne przenikały się przez wielu lat.

Tadeusz Zgółka urodził się na Kresach Wschodnich, w Rodatyczach, na terenie dzisiejszej Ukrainy, 1 lutego 1945 roku. Ze względu na powojenne przesunięcie granic jego rodzina została zmuszona do repatriacji i osiedliła się w zachodniej części Polski, w Rzepinie (obecnie województwo lubuskie). Tam Profesor Zgółka kończy szkołę podstawową i średnią.

W 1963 roku dostał się na studia polonistyczne na Wydziale Filologicznym UAM, które sfinalizował pracą magisterską zatytułowaną *Rozpoznawanie głosu nadawcy w zależności od granicznych częstotliwości przenoszonego pasma* (1968). W trakcie studiów doktoranckich, mimo obowiązków akademickich, podjął pracę jako nauczyciel języka polskiego w Liceum Muzycznym im. Mieczysława Karłowicza w Poznaniu (do roku 1972).

Karierę naukową rozpoczął w Katedrze Logiki na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM; dzięki temu dane mu było należeć do Poznańskiej Szkoły Metodologicznej, co wspomina z dumą, podobnie jak czas współpracy z prof. drem hab. Jerzym Kmitą, którego uznawał za swojego mistrza. Pod jego opieką napisał i obronił w 1974 roku rozprawę doktorską zatytułowaną *Wyjaśnianie faktów językowych zakładane przez praską szkołę strukturalną* (która ukazała się drukiem jako książka pt. *O strukturalnym wyjaśnianiu faktów językowych*) i otrzymał tytuł doktora w zakresie logiki i metodologii nauk.

Stopień doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa ogólnego Tadeusz Zgółka uzyskał w 1981 roku na podstawie rozprawy *Język. Kompetencja. Gramatyka. Studium z metodologii lingwistyki* (1979). 1 maja 1981 roku zostaje docentem, a dziesięć lat później, w 1991 roku, podczas uroczystości w Belwederze, odbiera nominację na profesora nauk humanistycznych.

Równolegle ze zdobywaniem tytułów i stopni naukowych rozwijała się kariera akademicka Profesora Zgółki. W 1979 r. podjął pracę w Instytucie Językoznawstwa, gdzie tworzy Zakład Metodologii Lingwistyki, którym kierował ponad 25 lat – do 2004 roku. W niełatwych politycznie latach 1981–1985 pełnił funkcję prodziekana, a potem dziekana Wydziału Filologicznego. Po zdjęciu go z tego stanowiska w roku 1985 decyzją ówczesnego Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, który „nie potwierdził dalszego pełnienia funkcji”, został wybrany na stanowisko wicedyrektora Instytutu Językoznawstwa oraz delegata Rady Wydziału Filologicznego do Senatu UAM. W latach 1988–1996 piastował funkcję dziekana Wydziału Neofilologii. Dodatkowo w roku 1991 sprawował funkcję kierownika Katedry Językoznawstwa Ogólnego i Stosowanego (powstałego po rozpadzie Instytutu Językoznawstwa). Od 1996 do 2004 roku był zastępcą dyrektora Instytutu Lingwistyki. W 2004 roku przeszedł do Zakładu Retoryki i Retoryki, Pragmalingwistyki i

Dziennikarstwa w Instytucie Filologii Polskiej Wydziału Filologii Polskiej i Klasycznej UAM.

Tadeusz Zgółka był współtwórcą wielu kierunków i specjalności, które powstały w Instytucie Lingwistyki, takich jak językoznawstwo, informacja naukowa, filologia węgierska, filologia hiszpańska czy etnolingwistyka. Na podstawie jego autorskiego programu uruchomiono również Podyplomowe Studium dla Nauczycieli Języka Polskiego jako Obcego na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej oraz studia w zakresie filologii polskiej jako obcej (dla cudzoziemców) w Collegium Polonicum w Ślubicach. Ponadto Profesor Zgółka tworzył podstawy pod uruchomienie polonistyki na studiach filologicznych na Państwowym Pomorskim Uniwersytecie im. M. Łomonosowa w Archangielsku, za co w roku 2000 został uhonorowany tytułem *doctora honoris causa* tegoż uniwersytetu.

Był współtwórcą Wyższej Szkoły Języków Obcych (obecnie im. S.B. Lindego) w Poznaniu. W latach 2001–2007 był jej rektorem, a potem prorektorem. Był też jednym z inicjatorów i wykładowców powstałego w 2008 roku przy WSJO Uniwersytetu Uczniowskiego.

Profesor Zgółka należał do grona najaktywniejszych promotorów kultury i języka polskiego za granicą. Współpracował z organizacjami polonijnymi, uczestniczył w pracach zespołów egzaminacyjnych przeprowadzających kwalifikację młodzieży narodowości polskiej na studia w Polsce ze stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Jako członek Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego (tzw. Certyfikacyjnej) przewodniczył komisjom przeprowadzającym egzaminy certyfikacyjne w kraju i za granicą.

Swoją wiedzę i doświadczenie wykorzystywał w działalności eksperckiej. Był ekspertem MEN, recenzującym podręczniki szkolne. Współpracował z Centralną Komisją Egzaminacyjną powołaną przez Ministra Edukacji Narodowej. W latach 90. był członkiem zespołu kierowanego przez prof. dr hab. Bożenę Chrzastowską, powołanego przez Ministra Edukacji Narodowej dla opracowania podstawy programowej do nauczania języka polskiego w zreformowanej polskiej szkole (od klasy IV szkoły podstawowej po liceum).

Był członkiem takich gremiów naukowych, jak Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk (w kadencji 2007–2010 był członkiem Prezydium tego Komitetu), Rada Języka Polskiego przy Prezydium PAN (od 2004 roku), Zespół Dydaktyczny RJP (jako jego przewodniczący w kadencjach 2011–2014 i 2015–2018), Zespół Kultury Żywego Słowa RJP (w latach 2008–2011 był przewodniczącym ówczesnej Komisji Kultury Żywego Słowa). Był też członkiem rzeczywistym Wydziału Filologiczno-Filozoficznego Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Efekty działalności naukowej i pozanaukowej Profesora Zgółka zostały docenione przez różne instytucje oraz gremia. Profesor Zgółka został odznaczony: Krzyżem

Kawalerskim Polonia Restituta, Złotym Krzyżem Zasługi, Medalem Komisji Edukacji Narodowej i Medalem Ad Perpetuam Rei Memoriam. Kilkakrotnie otrzymał Nagrody Ministra oraz Rektora UAM. Za działalność dla społeczności lokalnej uhonorowano go wraz z żoną, profesor Haliną Zgólkową, tytułem Zasłużony dla Miasta Poznania (w 2008 roku).

Profesor Tadeusz Zgółka, pracując na różnych wydziałach UAM, wypromował 254 doktorów nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa oraz ponad 200 magistrów filologii. Wykładał między innymi logikę, metodologię nauk, filozofię nauki, filozofię języka, socjolingwistykę, językoznawstwo ogólne, wstęp do językoznawstwa oraz retorykę i erystykę.

Prywatnie Tadeusz Zgółka był od 1968 roku mężem profesor Haliny Bułczyńskiej-Zgółkowej. Mają dwoje dzieci, Annę i Mikołaja, oraz czworo wnucząt: Michalinę, Wiktora, Antoninę i Anastazję.

Dorobek naukowy prof. dra hab. Tadeusza Zgółki

Motyw przewodni biografii naukowej Profesora Tadeusza Zgółki stanowi idea łączenia różnych dziedzin, koncepcji i celów badawczych. Znalazło się w niej miejsce dla ważnych opracowań teoretycznych, w których nie wahał się podejmować tematów trudnych, eksplorować obszarów nieznanych, tworzyć i twórczo rozwijać teorii o znaczeniu przełomowym. Wiele jego koncepcji znalazło swe kontynuacje w postaci prac kolejnych pokoleń naukowców. Profesor Zgółka z powodzeniem łączył też pisanie rozpraw teoretycznonaukowych z praktyką dydaktyczną i popularyzatorską, która ma swe odzwierciedlenie w licznych artykułach, wywiadach i audycjach na temat języka, a nade wszystko w podręcznikach i książkach popularnonaukowych, jak również w wielotomowych encyklopediach oraz dziełach leksykograficznych.

1. Metodologia lingwistyki

Wśród licznych zainteresowań badawczych Profesora Tadeusza Zgółki poczesne miejsce zajmowała metodologia lingwistyki. Jednym z ważniejszych omawianych przez niego nurtów metodologicznych jest koncepcja strukturalistycznego ujmowania faktów językowych. Podstawą dla podjętych przez niego badań stały się ustalenia naukowców skupionych w tzw. Praskim Kole Lingwistycznym. W oparciu o tę teorię badań językoznawczych powstała jedna z ważniejszych monografii w dorobku Tadeusza Zgółki, zredagowana na podstawie jego rozprawy doktorskiej. Publikacja *O strukturalnym wyjaśnianiu faktów językowych* z 1976 roku obejmuje – poza wstępną eksplikacją samego pojęcia systemu języka – dwa zasadnicze działy. W pierwszym – dotyczącym synchronii – Autor rekonstruuje sposoby wyjaśniania faktów językowych: jeden zgodny ze schematem wyjaśniania synchroniczno-funkcjonalnego

(traktującego język jako strukturę funkcjonalną), drugi zaś – z interpretacją humanistyczną (czyli ze schematem wyjaśniania faktów zrelatywizowanych podmiotowo). Natomiast część druga, poświęcona wyjaśnianiu zmian historycznych, zawiera próbę rekonstrukcji dwóch sposobów analiz: diachroniczno-funkcjonalnego (zakładającego celowościowy charakter zmian historycznych, np. celem tym może być ekonomizacja kodu czy też inna forma jego udoskonalenia) oraz funkcjonalno-genetycznego (w myśl którego proces inicjowania i rozpowszechniania się zmian historycznych ma pewien subiektywny cel – może być on optymalizacyjny pod jednym względem, destrukcyjny zaś pod innym).

Do nurtu rozważań sytuujących się w obrębie metodologii lingwistyki zaliczyć należy również obszerną monografię zatytułowaną *Język. Kompetencja. Gramatyka* (1980). Tym razem Autor odnosi się do kolejnej przełomowej teorii językoznawczej, a mianowicie do generatywizmu. Jako główny przedmiot swych rozważań wybiera pojęcie kompetencji językowej odróżnianej od samego aktu wykonania. Podstawą swych dociekań czyni filozoficzną koncepcję epistemologii historycznej. Analizie poddaje m.in. historyczny rozwój kompetencji językowej, zwracając uwagę na możliwości ujmowania lingwistyki historycznej w kontekście teorii gramatyk generatywno-transformacyjnych. Opierając się na wspomnianych ustaleniach teoretycznych, Tadeusz Zgółka wskazuje na istotne rozróżnienie między językiem naturalnym i językiem sztucznym (zwłaszcza sformalizowanym). „Różnice dotyczą podmiotowego (w odniesieniu do języka naturalnego), w opozycji do pozapodmiotowego (przedmiotowego), traktowania podstawowych pojęć (słowa, zdania, twierdzenia)”². Istotną konstatacją jest tu podkreślenie dwuskładnikowości teorii gramatyk generatywnych, z czego jeden składnik stanowi teoria kompetencji językowej (należąca do filozofii języka), drugi zaś teoria gramatyk transformacyjno-generatywnych (zaliczana do lingwistyki). Ponadto Autor omawia semiotyczne aspekty kompetencji językowej, problematykę akwizycji języka w odniesieniu do ustaleń dotyczących kompetencji językowej, z uwzględnieniem dwóch odmiennych modeli tejże akwizycji – naturalnego i sztucznego, zwraca także uwagę na status kompetencji językowej z rozróżnieniem indywidualnego vs. społecznego charakteru języka. Badacz postuluje odgraniczanie „kompetencji językowej jako wiedzy niestwierdzonej introspekcyjnie oraz uświadamianego poczucia językowego”³. W takim ujęciu – jak podkreśla Autor – lingwistyka staje się dziedziną, w której istotną rolę spełniają zarówno badania psycholingwistyczne (dotyczące posługiwania się językiem przez określoną jednostkę), jak i socjolingwistyczne (dotyczące przede wszystkim

² Tadeusz Zgółka (1980), *Język. Kompetencja. Gramatyka*, Poznań–Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 67.

³ Tamże, s. 107.

tw. społecznej praktyki językowej). Tadeusz Zgółka wyznacza następującą rolę dla socjolingwistycznych badań nad kompetencją językową: jest nią tworzenie teorii i twierdzeń dotyczących „wpływu czynników socjalnych na zachodzenie zmian historycznych w kompetencjach poszczególnych języków naturalnych”⁴.

Przykładem nawiązania do teorii kompetencji językowej i innych przymysłów zawartych w cytowanej wcześniej monografii jest artykuł otwierający tom Świadomość językowa – Kompetencja – Dydaktyka (1996), poświęcony warstwowi świadomości językowej. Autor przypatruje się roli kompetencji językowej w procesie komunikacji; określa ją mianem „narzędzia” umożliwiającego produkcję gotowych struktur składniowych. Tak rozumianą kompetencję językową (jako niewystarczającą dla celów komunikacyjnych) Badacz konfrontuje z pojęciem kompetencji komunikacyjnej, pozwalającej na przełączanie rejestrów i stworzenie wypowiedzi akceptowalnych w określonej sytuacji komunikacyjnej.

Rozważania z zakresu metodologii lingwistyki, a w szczególności zaś działania mające na celu upowszechnienie najważniejszych teorii językoznawczych, miały również swój wymiar naukowo-dydaktyczny. Znalazły swoje odzwierciedlenie w książce Jerzego Bańcerowskiego, Jerzego Pogonowskiego i Tadeusza Zgółki zatytułowanej *Wstęp do językoznawstwa* (1982). Opracowanie to ma charakter skryptu do nauczania przedmiotów uniwersyteckich, których tematyka koncentruje się wokół współczesnych i historycznych teorii lingwistycznych. Ta publikacja – będąca owocem prac naukowych poznańskiej szkoły językoznawczej – od wielu lat stanowi ważne kompendium wiedzy dla wykładowców akademickich oraz kolejnych pokoleń studentów.

Jako znawca tematyki metodologicznej Tadeusz Zgółka jest też autorem licznych artykułów i redaktorem tomów (wraz z Jerzym Pogonowskim): *Struktura logiczna rozumowań lingwistycznych* (1990) oraz *Przyczynki do metodologii lingwistyki* (1996).

2. Język w społeczeństwie

Odrębny obszar zainteresowań naukowych Tadeusza Zgółki stanowi funkcjonowanie języka w przestrzeni społecznej. Szczególne miejsce zajmuje tutaj refleksja nad kryteriami wyodrębniania stylowych odmian języka⁵. Autor odrzuca zarówno pozapodmiotowe ujęcie strukturalistyczne, pomijające rolę nadawcy, jak i indywidualistyczną koncepcję wyboru stylistycznego, uniemożliwiającą wydobycie stylów funkcjonalnych i proponuje przyjęcie instrumentalnego punktu widzenia,

⁴ Tamże, s. 108.

⁵ Tadeusz Zgółka (1991), *Tekstowe, funkcjonalne i pragmatyczne kryteria wyodrębniania stylowych odmian języka* [w:] Stanisław Gajda (red.), *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, Opole, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich, s. 22–31.

co oznacza „uznanie, że język jest przede wszystkim narzędziem pozostającym na usługach różnych dziedzin kultury”⁶. W ten sposób pojęcie stylu zostaje wyprowadzone z zakresu lingwistyki i umieszczone w obrębie szeroko rozumianych nauk o kulturze, zaś wybór postaci językowej uzależnia się od wyboru sytuacji kulturowej. Dzięki temu powstaje możliwość oddzielenia stylów językowych od innych odmian języka (takich jak np. dialekty czy idiolekty), odejścia od abstrakcyjnego ujęcia systemu języka na rzecz widzenia języka jako „poklasyfikowanego stylowo uniwersum tekstów”⁷. Przede wszystkim jednak rodzi się szansa skonstruowania jednolitej definicji stylu – humanistycznej struktury hierarchicznej – adekwatnej nie tylko dla działań językowych, ale i wszelkich sfer działalności artystycznej. Style istnieją zatem jako swoiste schematy, wewnętrznie zorganizowane całości, które można wybrać i zrealizować w konkretnych wypowiedziach.

Zagadnienia związane z różnorodnością językową w skali świata lub wybranych społeczności etnicznych zostały omówione w publikacji popularnonaukowej *Językowa wieża Babel, czyli iloma językami mówimy* (1990). Opracowanie stawia czytelnika w obliczu zasadniczych pytań, związanych z początkami ludzkiego języka, a tym samym – początkami cywilizacji. Autor omawia problemy genealogii językowej, sygnalizuje istnienie hipotezy monogenetycznej i poligenetycznej, a ewentualne proste odpowiedzi zastępuje dociekaniem, które dotyczą modelu rozwoju języków (porządkowania chaosu lub rozbijania harmonijnej jedności mitycznego złotego wieku), sposobów przekazywania języka następnym pokoleniom, rozstrzygnięć co do pierwszeństwa słowa lub komunikatów pozawerbalnych.

Prezentuje też „językową mapę dzisiejszego świata”. Omawia wybrane grupy językowe, pokazując ich cechy charakterystyczne; szczególnie wiele uwagi poświęca językom europejskim, ich wzajemnym relacjom, składającym się na kontekst, w którym funkcjonuje najbliższa czytelnikom polszczyzna. Analizuje funkcję socjogenną i socjotechniczną języka, parametry społeczne, które znajdują swe odzwierciedlenie w językowym repertuarze poszczególnych osób, a także uwikłanie języka w sytuację komunikacyjną. Warto dodać, że tematykę tę Autor podejmuje też w cyklu artykułów zamieszczonych na łamach poznańskiego miesięcznika społeczno-kulturalnego „Nurt” w latach 1988–1989.

Problematyka języka w różnych sytuacjach komunikacyjnych znalazła swój wyraz również w cenionym, opracowanym przez Tadeusza Zgółkę we współautorstwie z Haliną Zgółkową w 1992 roku i kilkakrotnie wznawianym poradniku *Językowy savoir-vivre*.

⁶ Tamże, s. 28.

⁷ Tamże, s. 31.

Istotnym kręgiem zainteresowań Profesora Zgółki jest też problematyka związana z wartościami. Rozpoznając role języka w rzeczywistości społecznej, Autor zaznacza, że nie jest on jedynie narzędziem poznawania (opisu) świata i komunikacji, ale też filtrem aksjologicznym⁸. W książce *Język wśród wartości* (1988) Autor poddaje szerokiemu oglądowi możliwość wartościowania wypowiedzi językowych. Odwołuje się przy tym do takich kryteriów, jak poprawność, prawda, szczerłość i piękno. Publikacja ta, podobnie jak wiele innych, łączy bogaty, rzetelny wykład naukowy z przekazem o formie dostępnej dla niespecjalisty.

3. Dydaktyka języka polskiego

Kolejnym obszarem badawczym, realizowanym ze szczególną pasją przez Profesora Tadeusza Zgółkę, jest problematyka nauczania języka polskiego, w tym glottodydaktyka⁹.

Tadeusz Zgółka w swoich pracach zawsze podkreśla znaczenie kształcenia językowego oraz nauczania języka ojczystego na każdym etapie edukacji. Doskonale widać to w artykule *Kształtowanie świadomości językowej i językoznawczej w nauczaniu języka polskiego*¹⁰, z obszernego tomu *Wiedza o literaturze i edukacja*, stanowiącego księgę referatów wygłoszonych podczas Zjazdu Polonistów w Warszawie w 1995 roku. Nie unikając konfrontacji dydaktyki z najnowszymi teoriami lingwistycznymi, Autor prezentuje praktyczno-funkcjonalny aspekt edukacji. Podejmuje refleksje dotyczące nauczania sprawności językowej, stawia pytania o obiekt tegoż kształcenia, podkreślając fakt świadomościowego ujmowania języka. Opisane w artykule dylematy dotyczą tego, czy w szkole obecna ma być nauka o języku, czy też dydaktyka językowa. Autor postuluje zmianę modułu nauki języka i o języku w szkole, „aby dydaktyka uwzględniła wyniki badań nad kompetencją językową i komunikacyjną”¹¹.

Pośród artykułów naukowych i popularnonaukowych wiele miejsca zajmują publikacje analizujące stan polskiego szkolnictwa i zachodzące w nim zmiany. W 1998 roku ukazał się tekst zatytułowany *Uwagi recenzyjne dotyczące „Podstaw*

⁸ Tadeusz Zgółka (1991), *Język jako filtr aksjologiczny* [w:] Józef Porayski-Pomsta (red.), *Zagadnienia komunikacji językowej dzieci i młodzieży*, Warszawa, Dom Wydawniczy ELIPSA, s. 9–18.

⁹ Tadeusz Zgółka (1997), *Kształtowanie sprawności i umiejętności w zakresie nauczania języka polskiego jako obcego* [w:] Jan Mazur (red.), *Oświata polskojęzyczna za granicą. Stan obecny i perspektywy rozwoju. Materiały z I Forum Oświaty Polonijnej*, Warszawa, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, s. 262–272.

¹⁰ Zgółka Tadeusz (1996), *Kształtowanie świadomości językoznawczej w nauczaniu języka polskiego* [w:] Teresa Michałowska, Zbigniew Goliński, Zbigniew Jaroński (red.), *Wiedza o literaturze i edukacja. Księga referatów Zjazdu Polonistów*, Warszawa, Wydawnictwo IBL, s. 876–889.

¹¹ Tamże, s. 888.

programowych [...] z dnia 15 maja 1997¹². Tadeusz Zgółka, analizując podstawy programowe różnych przedmiotów, poddaje krytyce zmianę „języka polskiego” na „edukację polonistyczną”, pominięcie treści z zakresu nauki o języku (nieobecnej w całym dokumencie), strukturę opracowania, jego lakoniczne, nieprecyzyjne propozycje, wreszcie zbędne zapisy oraz błędy merytoryczne. Uwagi o niedostatkach edukacji polonistycznej wyraża również w opracowaniu pt. *Nauka o języku w reformowanej szkole*¹³. W czasie nieustannie trwającej reformy polskiej szkoły Profesor badał i opisywał nowe programy i podręczniki z punktu widzenia metodyka oraz językoznawcy. Analizował rozporządzenia ministerialne¹⁴, nieustannie postulując dowartościowanie języka polskiego na wszystkich poziomach edukacji i potrzebę zmian w kształceniu nauczycieli, w tym konieczność wprowadzenia na studiach pedagogicznych takich przedmiotów, jak stylistyka, retoryka czy językoznawstwo praktyczne.

Wraz z Haliną Zgółkową jest współautorem nowatorskiego podręcznika do nauczania języka polskiego w szkole średniej: *Mówię, więc jestem. Podręcznik języka polskiego dla licealistów od klasy pierwszej do matury* (wyd. 2001, 2002).

4. Retoryka

Kolejnym obszarem naukowych eksploracji Profesora Zgółka była retoryka. Jej znaczenie podkreśla zwłaszcza w kontekście edukacji. Wielokrotnie apelował o to, by retoryka trafiła do programów szkolnych i akademickich¹⁵. Określał jej miejsce „w nauce o języku, a dokładniej w zakresie kształtowania sprawności językowej”¹⁶. Wyjaśniał jej powinowactwa z analizą literacką i podkreśla prestiż: „W przyszłości zaś marzyć należy o retoryce jako elemencie programowym naprawdę niezbędnym człowiekowi z cenzusem edukacyjnym, zwłaszcza ubiegającym się o pewne godności i posady”¹⁷.

Na wypadek, gdyby nie mogła być samodzielnym przedmiotem, proponował rozwiązanie integrujące, które łączy zagadnienia językowe i literackie, akcentując pragmatyczne ujęcie dyskursu. Podkreślał bliskie związki retoryki z pragmatyką

¹² Tadeusz Zgółka (1998), *Uwagi recenzyjne dotyczące „Podstaw programowych [...]* z dnia 15 maja 1997 r., „Polonistyka” 5, s. 12–13.

¹³ Tadeusz Zgółka (2002), *Nauka o języku polskim w reformowanej szkole*, „Polonistyka” 8 (398), str. 506–509.

¹⁴ Tadeusz Zgółka (2005), *Wiedza językowa i wiedza o języku o podstawach programowych zreformowanej polskiej szkoły* [w:] Stanisław Gajda, Andrzej Markowski, J. Porayski-Pomsta (red.), *Polska polityka komunikacyjno-językowa wobec wyzwań XXI wieku*, Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, s. 243–252.

¹⁵ Tadeusz Zgółka (1994), *O potrzebie retoryki*, „Polonistyka” 7 (317), s. 388–395.

¹⁶ Tamże, s. 388.

¹⁷ Tamże, s. 395.

i pragmalingwistyką, wraz z prof. Haliną Zgólkową analizował obszar zagadnień związanych z tzw. etyką mówienia oraz płynność kategorii poprawnościowych¹⁸. Tadeusz Zgółka występował w obronie retoryki również na łamach „Polonistyki” w 2002 roku jako adwersarz Stanisława Bortnowskiego, który stwierdził, że retoryka to forma, a on głosuje za treścią¹⁹. Swą wypowiedź spuentował następująco: „Nie można oddzielić formy i treści. Można oczywiście za pomocą tego samego narzędzia – np. pędzla – tworzyć bohomaz lub dzieło genialne. Ale to już nie wina pędzla”²⁰.

5. Leksykografia

Szczególne miejsce w dorobku naukowym Profesora stanowią publikacje leksykograficzne. Prace nad dokumentacją słownictwa rozpoczynał od słowników frekwencyjnych. Pierwsze z opracowań (jeśli wziąć pod uwagę datę wydania), zredagowane we współautorstwie z Haliną Zgólkową i Krzysztofem Szymoniakiem, to *Słownictwo polskich tekstów rockowych. Listy frekwencyjne* (1991). Jego podstawę materiałową stanowi zbiór tekstów piosenek, dostępnych w obiegu oficjalnym oraz niepublikowanych, przechowywanych w archiwum Jarocińskich Spotkań Rockowych. Drugi słownik (stworzony z Haliną Zgólkową), pt. *Słownictwo współczesnej poezji polskiej. Listy frekwencyjne* (1992), odzwierciedla fenomen twórczości artystycznej i przedstawia dane frekwencyjne dotyczące współczesnej poezji polskiej. Jako podstawę źródłową obrano oryginalne utwory autorów polskich żyjących w roku 1960, pisane po polsku, opublikowane po raz pierwszy, wydane w Polsce w latach 1963–1982. W sumie przejrzano ponad 1800 tomików o ogólnej objętości 550 000 stron edytorskich, wybierając teksty poetyckie z 543 tomów. Liczby te uzmysławiają ogrom pracy, dokonanej w czasach, kiedy wysiłków filologa nie wspierały jeszcze komputery. Oba opracowania zawierają listę frekwencyjną, a w partiach końcowych – listę rangową. Oba uzupełniają wcześniej opublikowaną, pięciotomową serię *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne*, opracowaną przez innych autorów²¹.

Szczególne znaczenie należy przyznać wieloletnim pracom nad *Praktycznym słownikiem współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgółkowej (1994–2005)

¹⁸ Halina Zgólkowa, Tadeusz Zgółka (2005), *Retoryka dydaktyczna – dydaktyka retoryczna* [w:] Małgorzata Czermińska, Stanisław Gajda, Krzysztof Kłosiński, Anna Legeżyńska, Andrzej Z. Makowiecki, Ryszard Nycz (red.), *Polonistyka w przebudowie*, t. I, Kraków, Wydawnictwo Universitas, s. 547–555.

¹⁹ Tadeusz Zgółka (2002), *O retoryce bez uprzedzeń. Stanisławowi Bortnowskiemu w odpowiedzi*, „Polonistyka” 5 (395), s. 275.

²⁰ Tamże, s. 278.

²¹ Ida Kurcz, Andrzej Lewicki, Jadwiga Sambor, Jerzy Woronczak (1974–1977), *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne*, t. 1–5, Warszawa.

– najobszerniejszym (50-tomowym) powojennym słownikiem ogólnym. Profesor Zgółka podjął się kilku ról w zespole autorskim: był zastępcą redaktora naukowego, współtwórcą siatki haseł obejmującej ok. 130 000 jednostek oraz autorem wielu artykułów hasłowych. Idea słownika – jego założona i realizowana praktyczność – polega na wszechstronności danych, przypisywanych wcześniej wyspecjalizowanym słownikom, gromadzącym dotąd, każdy z osobna, np. frazeologię, paremie, synonimy, objaśnienia etymologiczne, przykłady użycia. Zgromadzenie tak licznych informacji w jednym miejscu uwalnia potencjalnego czytelnika od poszukiwań w wielu specjalistycznych publikacjach.

Profesor Tadeusz Zgółka zaangażował się również w wielkie projekty edytorskie o charakterze encyklopedycznym. Jako współpracownik Wydawnictwa „Kurpisz” opracował koncepcję wielotomowego, aktualizującego suplementu do *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii powszechnej Wydawnictwa Gutenberga* (1992–1998, wraz z suplementem i aktualizacjami: 32 tomy), a także napisał wybrane, polskie artykuły hasłowe. Włączył się w prace związane z polską edycją tomów *Encyklopedii Britannica* (1997–2005) – stworzonej przez naukowców z całego świata dla całego świata encyklopedii o ponaddwustuletniej tradycji. Pełnił tam obowiązki współprzewodniczącego Wydawniczej Rady Naukowej, czuwającej nad tym, by wydanie odpowiadało wysokim standardom merytorycznym oraz edytorskim.

Profesor Tadeusz Zgółka był postacią wyjątkową. Ceniony badacz, znakomity nauczyciel akademicki, obdarzony niezwykłym talentem organizacyjnym popularyzator polszczyzny w kraju i za granicą.

Dop. Redakcji

Profesor Tadeusz Zgółka zmarł 26 kwietnia 2021 roku. Został pochowany w Alei Zasłużonych na Cmentarzu Miłostowskim w Poznaniu. Śmierć Pana Profesora była, nie tylko dla mnie, dużym i bardzo przykrym zaskoczeniem. Niby wiemy, że Parki są bezlitosne i każdemu z nas tkają jego los, ale jak mówią bohaterowie *Ostatniej bitwy* C.S. Lewisa: *nieokazywanie żalu po śmierci bliskich jest niewdzięcznością*. Pana Profesora poznałem osobiście w trakcie konferencji w Krakowie w roku 2000. Od tego czasu nasze kontakty były dość systematyczne, bowiem zbliżyło nas „życie konferencyjne” oraz miłość do Pani Retoryki. I acz czasem, jak to w miłości, nie wszystko zawsze układało się „po płatkach róż”, to przecież samo uczucie nabierało z czasem, jak dobre wino, mocy. Szczególnie i z tego powodu, że Pan Profesor bardzo energicznie zabiegał o przywrócenie retoryce należnego jej miejsca w edukacji, zwłaszcza szkolnej. Co, do pewnego stopnia, się udało.

BIBLIOGRAFIA

Książki:

1. *O strukturalnym wyjaśnianiu faktów językowych*, PWN, Warszawa–Poznań 1976, s. 93.
2. *Język. Kompetencja. Gramatyka. Studium z metodologii lingwistyki*, PWN, Poznań–Warszawa 1980, s. 110.
3. *Wstęp do językoznawstwa. Skrypt dla studentów uniwersyteckich* (współautorzy Jerzy Bańcerowski, Jerzy Pogonowski), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1982, s. 356.
4. *Język wśród wartości*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1988, s. 121.
5. *Językowa wieża Babel, czyli iloma językami mówimy*, Poznańskie Towarzystwo Naukowe. Prace Komisji Językoznawczej, t. XV, Poznań 1990, s. 67.
6. *Lektury szkolne* (współautor Marcin Moczulski), Kantor Wydawniczy SAWW, Poznań 1992, s. 124.
7. *Językowy savoir-vivre* (współautor Halina Zgółkowa), Kantor Wydawniczy SAWW, Poznań 1992, s. 205 (kolejne wydania 1993, 1994).
8. *Mówię, więc jestem. Podręcznik języka polskiego dla licealistów od klasy pierwszej do matury* (współautor Halina Zgółkowa), Wydawnictwo „Od Nowa”, Kraków 2001, s. 319 (dwa wydania).
9. *Językowy savoir-vivre. Praktyczny poradnik posługiwania się polszczyzną w sytuacjach oficjalnych i towarzyskich* (współautor Halina Zgółkowa), Książka i Wiedza, Warszawa 2001, s. 189.
10. *Językowy savoir-vivre. Praktyczny poradnik posługiwania się polszczyzną w sytuacjach oficjalnych i towarzyskich* (współautor Halina Zgółkowa), wydanie II poszerzone, Książka i Wiedza, Warszawa 2004, s. 207.

Słowniki i encyklopedie:

1. *Słownictwo polskich tekstów rockowych. Listy frekwencyjne* (współautorzy Halina Zgółkowa, Krzysztof Szymoniak), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1991, s. 478.
2. *Słownictwo współczesnej poezji polskiej. Listy frekwencyjne* (współautor Halina Zgółkowa), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1992, t. I, s. 416, t. II, s. 286.
3. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (jako współautor i zastępca red. naukowego), Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 1994–2005, t. 1–50, s. 22, 551.
4. *Encyklopedia Britannica. Edycja polska* (jako autor wybranych haseł polskich i współprzewodniczący Wydawniczej Rady Naukowej), Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 1997–2005, t. 1–49.

Redagowanie tomów:

1. *Struktura logiczna rozumowań lingwistycznych* (współredaktor Jerzy Pogonowski), Prace Komisji Językoznawczej, t. XVI, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1990, s. 220.
2. *Przyczynki do metodologii lingwistyki* (współredaktor Jerzy Pogonowski), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1996, s. 165.
3. *Linguam amicabilem facere Ludovico Zabrocki in memoriam* (współredaktor Jerzy Bańcerowski), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1999, s. 462.
4. *Kultura wobec kręgów tożsamości* (współredaktor Teresa Kostyrko), Wielkopolskie Towarzystwo Kulturalne i Wydawnictwo DTSK Silesia, Poznań–Wrocław 2000, s. 238.
5. *Język perswazji publicznej* (współredaktor Katarzyna Mosiołek-Kłosińska), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 202.

Artykuły:

1. *Problemy teorii lingwistycznych*: B. Malmberg, *Nowe drogi w językoznawstwie*; Ch.F. Hockett, *Kurs językoznawstwa współczesnego*, „Studia Metodologiczne” 1971, t. VIII, s. 137–144.
2. „Krajobraz” J. Przybosia, „Nurt” 12 (80) 1971, s. 50–51 (1972).

3. K. K. Baczyński „Basi”, „Nurt” 2 (82) 1972, s. 43–44.
4. O obiektywności krytyki artystycznej, „Nurt” 9 (89) 1972, s. 48–50.
5. Wyjaśnianie diachroniczno-funkcjonalne i funkcjonalno-genetyczne w ramach fonologicznej teorii języka [w:] Jerzy Kmita (red.), *Elementy marksistowskiej metodologii humanistyki*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973, s. 495–520.
6. Czuwanie artysty, „Nurt” 7 (99) 1973 – wkładka do numeru.
7. Sztuka słowa znaczącego, „Nurt” 7 (99) 1973 – wkładka do numeru.
8. Omówienie tomu IX (1972) „Studiów Metodologicznych”, „Studia Filozoficzne” 1974, t. III, s. 199–202.
9. O twórczym aspekcie krytyki artystycznej [w:] *Z problemów marksistowskiej teorii i krytyki sztuki*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1975, s. 5–9.
10. O obiektywności krytyki artystycznej [w:] Jerzy Kmita (red.), *Wartość, dzieło, sens. Szkice z filozofii kultury artystycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1975, s. 231–243.
11. Negatywne stosowanie konwencji kulturowej [w:] Jerzy Kmita (red.), *Wartość, dzieło, sens. Szkice z filozofii artystycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1975, s. 287–303.
12. Sztuka jako przedmiot refleksji poetyckiej [w:] Jerzy Kmita (red.), *Wartość, dzieło, sens. Szkice z filozofii artystycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1975, s. 304–319.
13. Eksplikacja pojęcia systemu w koncepcjach fonologicznej szkoły praskiej, „Studia Filozoficzne” 1975, z. 2, s. 189–199.
14. O strukturalnym ujęciu fonologicznych zmian historycznych, „Lingua Posnaniensis” 1977, t. XX, s. 127–133.
15. Kompetencja językowa jako wiedza o języku, „Studia Filozoficzne” 1977, z. 11, s. 31–39.
16. Wprowadzenie do dyskusji na temat: „Strukturalistyczne dyrektywy badań nad kulturą”, „Studia Metodologiczne” 1977, t. 16, s. 71–81.
17. Naturalny i sztuczny model opanowywania języka, „Nurt” 1977 9 (141) – wkładka do numeru.
18. Ogólnopolski Zjazd Filozoficzny, „Nurt” 1977, 8 (148), s. 11–12.
19. Kompetencja lingwistyczna jako fragment świadomości społecznej [w:] Jerzy Kmita (red.), *Zagadnienie przełomu antypozytywistycznego w humanistyce*, PWN, Warszawa–Poznań 1978, s. 45–57.
20. O dwóch rodzajach wyjaśniania faktów historycznych w językoznawstwie, „Studia Metodologiczne” 1978, t. 18, s. 65–83.
21. Społeczny status kompetencji lingwistycznej [w:] Adam Schaff (red.), *Zagadnienia socjo- i psycholingwistyczne*, Ossolineum, Wrocław 1980, s. 111–138.
22. O teoretycznych podstawach tzw. polityki językowej, „Studia Polonistyczne” 1981, t. IX, s. 7–14.
23. Czynne i bierne uczestniczenie w społecznej praktyce językowej [w:] Jerzy Kmita (red.), *Studia z teorii kultury i metodologii badań nad kulturą*, PWN, Warszawa–Poznań 1982, s. 67–79.
24. Głos w dyskusji [w:] Jerzy Kmita (red.), *Metodologiczne implikacje epistemologii marksistowskiej*, PWN, Warszawa 1982, s. 88–95.
25. Język jako forma kultury nieprofesjonalnej, „Nurt” 1983, 11 (219), s. 11–12.
26. Stylistyka a socjolingwistyka, „Kultura i Społeczeństwo” 1983, t. 27, s. 33–41.
27. „Promethidion” C.K. Norwida – jedność dobra i piękna, „Nurt” 1984, 9 (229), s. 37–38.
28. Indywidualizm i antyindywidualizm w kwestii przedmiotu badań lingwistycznych [w:] *O kulturze i jej badaniach. Studia z filozofii kultury*, PWN, Warszawa 1985, s. 72–87.
29. *Stylistics and sociolinguistics* [w:] Jerzy Brzeziński (red.), *Consciousness: Methodological and Psychological Approaches*, Amsterdam, Rodopi 1985, s. 171–181.
30. *Struktura* [w:] Zdzisław Cackowski (red.), *Filozofia a nauka. Zarys encyklopedyczny*, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 681–686.

31. *Metodologiczny status hipotezy relatywizmu językowego* [w:] Jerzy Pogonowski (red.), *Teoretyczne podstawy semiotyki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1988, s. 4–13.
32. *Język jako forma kultury nieprofesjonalnej* [w:] Halina Zgólkowa (red.), *Język zwierciadłem kultury*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1988, s. 9–22.
33. *Jak pisać wypracowania?* (współautor Halina Zgólkowa), „Nurt” 1988, 5, s. 36–39.
34. *Jak było na początku, czyli hipotezy glottogoniczne*, „Nurt” 1988, 9 (277), s. 42–45.
35. *Parametry różnicowania językowego*, „Nurt” 1988, 10 (278), s. 39–42.
36. *Język – dialekt – gwara*, „Nurt” 1988, 11 (279).
37. *Spoleczne warianty języka*, „Nurt” 1988, 12 (280).
38. *Psychologizm a społeczny charakter języka w koncepcjach lingwistycznych J.N. Baudouina de Courtenay* [w:] Janusz Rieger, Mieczysław Szymczak, Stanisław Urbańczyk (red.), *Jan Nieciśław Baudouin de Courtenay a lingwistyka światowa*, Ossolineum, Wrocław 1989, s. 111–117.
39. *Wyjaśnianie w językoznawstwie*, „Studia Filozoficzne” 1989, t. 1, s. 157–168.
40. *Język prywatny i język „na pokaz”*, „Nurt” 1989, 1 (281).
41. *Polszczyzna wśród języków indoeuropejskich*, „Nurt” 1989, 2 (282).
42. *Ekspansja i wymieranie języków*, „Nurt” 1989, 3 (283).
43. *Polityka językowa wobec różnorodności języków*, „Nurt” 1989, 4.
44. *Co będzie dalej? Tendencje i perspektywy rozwojowe językowego składnika współczesnej cywilizacji*, „Nurt” 1989, 5.
45. *Zasady lingwistycznej genologii tekstów staropolskich* (współautor Wojciech R. Rzepka), „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica”, Łódź 1990, t. 23, s. 119–128.
46. *Rodzaje wyjaśniania zmian historycznych w zakresie polskiej fleksji* (współautor Wojciech R. Rzepka), „Język Polski” 1990, R. LXX, z. 3–4, s. 108–114.
47. *Zasada konwencjonalności języka a procedury eksplanacyjne w lingwistyce* [w:] Jerzy Pogonowski, Tadeusz Zgółka (red.), *Struktura logiczna rozumowań lingwistycznych*, Wydawnictwo PTPN, Poznań 1990, s. 151–178.
48. *Parametry różnicowania językowego* [w:] Jerzy Pogonowski, Tadeusz Zgółka (red.), *Struktura logiczna rozumowań lingwistycznych*, Wydawnictwo PTPN, Poznań 1990, s. 179–194.
49. *Teoretyczne podstawy wyjaśniania zmian historycznych w zakresie fleksji języka polskiego* (współautor Wojciech Ryszard Rzepka) [w:] Jerzy Pogonowski, Tadeusz Zgółka (red.), *Struktura logiczna rozumowań lingwistycznych*, Wydawnictwo PTPN, Poznań 1990, s. 195–220.
50. *O potrzebie i założeniach słownika frekwencyjnego współczesnej poezji polskiej* (współautor Halina Zgólkowa), „Studia Polonistyczne” 1991, t. XVI/XVII, s. 227–233.
51. *Język jako filtr aksjologiczny* [w:] Józef Porayski-Pomsta (red.), *Zagadnienia komunikacji językowej dzieci i młodzieży*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 1991, s. 9–18.
52. *Tekstowe, funkcjonalne i pragmatyczne kryteria wyodrębniania stylowych odmian języka* [w:] Stanisław Gajda (red.), *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu, Opole 1991, s. 21–31.
53. *Język jako filtr aksjologiczny*, „Polonistyka” 3, s. 131–138 (przedruk) [w:] Bożena Chrzastowska (red.), *Kompetencje szkolnego polonisty*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1992, s. 71–77.
54. *A New Structuralism in Phonology* (współautorzy Jerzy Bańcerowski, Jerzy Pogonowski) [w:] Hans-Heinrich Lieb (red.), *Prospects for a New Structuralism*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia 1993, s. 185–224.
55. *Three Levels of the Creativity in Language* [w:] Jerzy Brzeziński, Francesco Coniglione, Tadeusz Marek (red.), *Science: Between Algorithm and Creativity*, Eburon, Delft 1993.
56. *Styl potoczny jako narzędzie myślenia potocznego* [w:] Stanisław Gajda (red.), *Systematyzacja pojęć w stylistyce*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Opole 1993, s. 87–94.

57. *Oni nami mówią*, „Teksty Drugie” 1993, t. 4, s. 77–83.
58. *Tylko dla dorosłych* [w:] Halina Zgółkowa (red.), *Listy polskich dzieci do Pana Boga*, Kantor Wydawniczy SAWW, Poznań 1994, s. 9–20.
59. *O potrzebie retoryki*, „Polonistyka” 7 (przedruk) [w:] Bożena Chrzastowska (red.), *Kompetencje szkolnego polonisty*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994, s. 66–75.
60. *Mechanizmy instrumentalnego podporządkowania języka wobec obszarów kultury* [w:] Stanisław Gajda, Zbigniew Adamiszyn (red.), *Przemiany współczesnej polszczyzny*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu, Opole 1994, s. 17–24.
61. *O dostojęństwie humanistyki. Esej anachroniczny*, „Humaniora” 1995, 2, s. 9–17.
62. *Barbarzyńca w (szkolnym) ogrodzie*, „Polonistyka” 1995, z. 4, s. 213–214.
63. *Aksjologiczne i lingwistyczne wyznaczniki języka poezji* [w:] Krystyna Zamiara (red.), *Humanistyka jako autorefleksja kultury*, CJA Books, Poznań 1995, s. 123–135.
64. *Moc illokucyjna zwrotów adresatywnych używanych we współczesnej polszczyźnie* (współautor Halina Zgółkowa) [w:] Stanisław Mikołajczak, Andrzej Sieradzki (red.), *W przyjacielskim kręgu. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Zagórskiemu w 70. rocznicę urodzin*, WiS, Poznań 1996, s. 155–162.
65. *Szober wiecznie żywy*, „Polonistyka” 1996, z. 7, s. 465–466.
66. *Lingwistyka w paradygmatach. Kontynuacje i przełomy* [w:] Jerzy Pogonowski, Tadeusz Zgółka (red.), *Przyczyunki do metodologii lingwistyki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1996, s. 157–165.
67. *Warstwy świadomości językowej* [w:] Elżbieta Sękowska (red.), *Świadomość językowa – kompetencja – dydaktyka*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 1996, s. 13–19.
68. *Kształtowanie świadomości językoznawczej w nauczaniu języka polskiego* [w:] Teresa Michałowska, Zbigniew Goliński, Zbigniew Jarosiński (red.), *Wiedza o literaturze i edukacja. Księga referatów zjazdu polonistów*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, Warszawa 1996, s. 876–889.
69. *O słowach między ludźmi* [w:] M. Czerwińska, Adam Skibiński (red.), *Od tyranii słów do dialogu*, „Nowości Psychologiczne”, vol. 2, nr 1, Poznań 1997, s. 3–7.
70. *Wyrażanie niewypowiedzianego, czyli o logice konwersacyjnej w tekstach reklamowych*, VI Kongres Reklamy Polskiej, Poznań 1997, s. 260–265.
71. *Kształtowanie sprawności i umiejętności w zakresie nauczania języka polskiego jako obcego* [w:] Jan Mazur (red.), *Oświata polskojęzyczna za granicą. Stan obecny i perspektywy rozwoju*, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Warszawa 1997, s. 262–272.
72. *Uwagi recenzyjne dotyczące „Podstaw programowych [...]” z dnia 15 maja 1997 r.*, „Polonistyka” 1998, z. 5, s. 12–13.
73. *O przemijaniu. Esej leksykograficzny* (współautor H. Zgółkowa) [w:] Maria Borejszo, Stanisław Mikołajczak (red.), *Viribus Unitis. Księga poświęcona Profesor Monice Gruchmanowej w 75-lecie urodzin*, WiS Poznań 1998, s. 118–124.
74. *Biznesmen, uczony i robotnik. Aksjologiczne podstawy stereotypu językowego. Rekonesans* (współautor H. Zgółkowa) [w:] Janusz Anusiewicz i Jerzy Bartmiński (red.), *Język a Kultura*, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1998, s. 245–251.
75. *Słownik jako podręcznik. Refleksje metodyczne* (współautor Halina Zgółkowa) [w:] Maria Kwiatkowska-Ratajczak, Seweryna Wysłouch (red.), *Konteksty polonistycznej edukacji*, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 1998, s. 133–145.
76. *Jak kształcić sprawność leksykalną?* (współautor Halina Zgółkowa) [w:] Maria Borejszo, Stanisław Mikołajczak (red.), *Silva rerum. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Kornaszewskiemu w 70. rocznicę urodzin*, WiS, Poznań 1999, s. 113–120.

77. *Zadania edukacyjne w zakresie kultury języka polskiego w szkole* [w:] Jan Mazur (red.), *Polska polityka na przełomie tysiącleci*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1999, s. 63–71.
78. *Nauczanie języka i o języku (na trzech etapach edukacji szkolnej)*, „Polonistyka” 1999, z. 7, s. 403–403.
79. *Linguistic integration and European integration* [w:] János Brendel (red.), *Culture of the time of transformation*, II International Congress The Cultural Identity of the Central-eastern Europe, WIS, Poznań 1999, s. 56–65.
80. *Polonistyczna dydaktyka uniwersytecka a „Podstawa programowa języka polskiego”* (współautor Halina Zgółkowska), „Polonistyka” 1999, z. 6, s. 335–341.
81. *Ludwik Zabrocki – człowiek i dzieło* [w:] Jerzy Bańczerowski, Tadeusz Zgółka (red.), *Linguam amicabilem facere Ludovico Zabrocki in memoriam*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1999, s. 11–14.
82. *Poprawność językowa a skuteczność komunikacyjna* (współautor Halina Zgółkowska), [w:] Jan Miodek (red.), *Mowa rozświetlona myślą*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999, s. 39–44.
83. *Problematyka badań kontrastywnych polsko-węgierskich w działalności dydaktycznej poznańskiej hungarystyki* [w:] Janusz Bańczerowski (red.), *Polono-hungarica. Nyelbeszet – Irodalom – Törtenelem – Kultur – Törtenet*, Budapest 2000, s. 387–392.
84. *Język jako narzędzie kreowania tożsamości. Refleksje na marginesie przygotowań do Kongresu Kultury Polskiej* [w:] Teresa Kostyrko, Tadeusz Zgółka (red.), *Kultura wobec kręgów tożsamości*, Wielkopolskie Towarzystwo Kulturalne, Poznań–Wrocław 2000, s. 149–151.
85. *O stosowności komunikacyjnej wypowiedzi językowych*, „Wizja Publiczna” 2000, z. 10, s. 23–31.
86. *O poprawności służebnej*, „Wizja Publiczna” 2000, z. 11, s. 42–46.
87. *W genologii retorycznej dialog należy do gatunków najszlachetniejszych*, „Wizja Publiczna” 2000, z. 5, s. 47–50.
88. *Kultura słowa* [w:] *Problematyka kulturowa w Polskiej Telewizji Publicznej*, Wydawnictwo TVP SA, Akademia Telewizyjna, Warszawa 2000, s. 141–153.
89. *Świat wartości w leksyce ogłoszeń towarzyskich i matrymonialnych* (współautor Halina Zgółkowska) [w:] Anna Dąbrowska, Janusz Anusiewicz (red.), *Język a Kultura*, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000, s. 327–332.
90. *Polonistyczna dydaktyka a „Podstawa programowa kształcenia językowego”* przygotowana przez zespół prof. Bożeny Chrzastowskiej (współautor Halina Zgółkowska) [w:] Jerzy Bartmiński, Małgorzata Karwatowska (red.), *Język polski jako przedmiot dydaktyki uniwersyteckiej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 31–42.
91. *Polszczyzna mediów w komunikacji codziennej – ślady i naśladownictwa* (współautor Halina Zgółkowska) [w:] Jerzy Bralczyk, Katarzyna Mosiołek-Kłosińska (red.), *Język w mediach masowych*, Upowszechnianie Nauki–Oświata, Warszawa 2000, s. 51–59.
92. *Anatomia sprawozdania sportowego*, „Akademia Telewizyjna” 2001, z. 6, s. 29–35.
93. *Polonistyka na nieludzkiej ziemi*, „Polonistyka” 2001, z. 5, s. 269–299.
94. *Tropienie słów o słowach*, „Wizja Publiczna” 2001, z. 4, s. 2–8.
95. *Pośrednie akty mowy w retoryce współczesnej* [w:] Renata Przybylska, Wiesław Przyczyna (red.), *Retoryka dziś. Teoria i praktyka*, Poligrafia Salezjańska, Kraków 2001, s. 415–425.
96. *Nauka o języku polskim w reformowanej szkole*, „Polonistyka” 2002, z. 8, s. 506–509.
97. *Jednostka uwikłana w wielość języków*, „Polonistyka” 2002, z. 5, s. 266–271.
98. *O retoryce bez uprzedzeń. Stanisławowi Bortnowskiemu w odpowiedzi*, „Polonistyka” 2002, z. 5, s. 276–278.
99. *Europejska frazeologia*, „Zeszyty Europejskie” 2002, z. 1, s. 15–20.

100. *Dobór źródeł leksykograficznych przy konstruowaniu jednojęzycznych słowników etnicznych* (współautor Halina Zgólkowa) [w:] Stanisław Gajda, Kazimierz Rymut, Urszula Zydek-Bednarczuk (red.), *Język w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002, s. 507–515.
101. *Perswazja w języku prawnym i prawniczym* (współautor Maciej Zieliński) [w:] Katarzyna Mosiołek-Kłosińska, Tadeusz Zgółka (red.), *Język w perswazji publicznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003, s. 182–189.
102. *Opinia w sprawie wniosku Uniwersytetu Opolskiego o nadanie Profesorowi dr. hab. Kazimierzowi Polańskiemu godności doktora honoris causa tej uczelni* [w:] Kazimierz Polański. *Doktor Honoris Causa Universitatis Opoliensis*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2003, s. 22–29.
103. *Głos w dyskusji* [w:] K. Mosiołek-Kłosińska, T. Zgółka (red.), *Język perswazji publicznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003.
104. *Komplement jako rytualny akt mowy* (współautor Halina Zgólkowa) [w:] Jan Mazur (red.), *Rytualizacja w komunikacji społecznej i interkulturowej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 99–105.
105. *Czas retoryczny* (współautor Halina Zgólkowa) [w:] Maria Wojtak, Małgorzata Rzeszutko (red.), *W kręgu wiernej mowy*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 267–273.
106. *Pejzaż poznańskiej humanistyki* [w:] Ilona Koutny (red.), *Hungarologia: język i kultura*, Wydawnictwo Prodrak, Poznań 2004, s. 9–11.
107. *O szczerości. Esej pragmalingwistyczny* [w:] Jerzy Kmita, B. Kotowa, J. Sójka (red.), *Nauka – humanistyka – człowiek. Prace dedykowane Profesor Krystynie Zamiarze w czterdziestolecie pracy naukowej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2005, s. 307–310.
108. *Retoryka dydaktyczna – dydaktyka retoryczna* (współautor Halina Zgólkowa) [w:] Małgorzata Czermińska (red.), *Polonistyka w przebudowie*, t. I, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2005, s. 547–555.
109. *Tożsamość językowa w poczuciu przynależności społecznej* (współautor Halina Zgólkowa) [w:] Jolanta Migdał (red.), *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2005, s. 453–458.
110. *Wiedza językowa i wiedza o języku w podstawach programowych zreformowanej polskiej szkoły* [w:] Stanisław Gajda, Andrzej Markowski, Józef Porayski-Pomsta (red.), *Polska polityka komunikacyjno-językowa wobec wyzwań XXI wieku*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2005, s. 243–252.
111. *Solecyzm jako przykład odwrócenia walencji semantycznej* [w:] Jan Mazur, Magdalena Rumińska (red.), *Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007, s. 229–234.
112. *Przyjaźń między ludźmi. Szkic kognitywistyczny* (współautor Halina Zgólkowa) [w:] Agnieszka Mikołajczuk, Radosław Pawelec (red.), *Na językoznawczych ścieżkach. Prace ofiarowane Profesorowi Jerzemu Podrackiemu*, Wydawnictwo Naukowe „Semper”, Warszawa 2007, s. 285–290.
113. *Język polski w Rosji. Rekonesans badawczy* [w:] Jan Mazur, Małgorzata Rzeszutko-Iwan (red.), *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007, s. 175–182.
114. *Słowa „źle obecne” w polskiej leksykografii po r. 1945* (współautor Halina Zgólkowa), [w:] Anna Dąbrowska (red.), *Język a Kultura 20. Tom Jubileuszowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 163–171.
115. *O obiektywności krytyki artystycznej* [w:] Jan Grad, Teresa Kostyrko (red.), *Sztuka i jej poznanie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008, s. 239–244.

116. *Czuwanie artysty* [w:] Jan Grad, Teresa Kostyrko (red.), *Sztuka i jej poznawanie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008, s. 294–298.
117. *Retoryka tabuizacji* [w:] A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 21: *Tabu w języku i kulturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009, s. 23–29.
118. *Parametry odróżniające odmiany językowe* [w:] Małgorzata Milewska-Stawiany, Ewa Rogowska-Cybulska (red.), *Polskie języki. O językach zawodowych i środowiskowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 34–40.
119. *Dydaktyka szkolna języka polskiego jako ojczystego w perspektywie europejskiej* [w:] Andrzej Markowski, Radosław Pawelec (red.), *Oblicza polszczyzny*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2012, s. 72–81.
120. *O ideologizacji i odideologizowaniu słowników* (współautor Halina Zgółkowa), „Poradnik Językowy” 2013 z. 1, s. 102–110.
121. *O powinnościach dydaktyki wobec języka ojczystego* [w:] Krzysztof Biedrzycki, Witold Bobiński, Anna Janus-Sitarz, Renata Przybylska (red.), *Polonistyka dziś – kształcenie dla jutra*, t. 1, Universitas, Kraków 2014, s. 304–307.
122. *Retoryczna organizacja wypowiedzi uczniowskiej na maturze ustnej* [w:] Krzysztof Biedrzycki, Witold Bobiński, Anna Janus-Sitarz, Renata Przybylska (red.), *Polonistyka dziś – kształcenie dla jutra*, t. 3, Universitas, Kraków 2014, s. 193–205.
123. *Retoryka a kultura języka*, „Poradnik Językowy” 2017, z. 2, s. 41–50.
124. *Poprawność językowa w oczach retoryki* [w:] B. Sobczak (red.), *Powinowactwa retoryki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017, s. 69–81.

Recenzje:

1. *Dzieje romantycznego poety. „Żołnierz, poeta, czasu kurz...” Wspomnienia o K.K. Baczyńskim*, „Nurt” 1968, 6 (38), s. 4.
2. *Analiza badań humanistycznych* (współautorzy J. Kmita, L. Nowak). *Studia nad teoretycznymi podstawami humanistyki*, „Nurt” 1969, 6 (50), s. 56–57.
3. *Teoretyczne podstawy badań historycznych*, J. Topolski, *Metodologia historii*, „Nurt” 1969, 9 (53), s. 77–78.
4. *Semiotyka języka potocznego. Logika i język. Studia z semiotyki logicznej*, „Nurt” 1969, 2 (46), s. 55–56.
5. *Logika i język. Studia z semiotyki logicznej* (wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył J. Pelc), „Studia Metodologiczne” 1970, t. VII, s. 157–163.
6. *Teoretyczne podstawy językoznawstwa*. B. Malmberg, *Nowe drogi w językoznawstwie*, „Nurt” 1970, 2 (58), s. 54–56.
7. K. Lambert (red.), *Philosophical Problems in Logic. Some Recent Developments*, „Studia Logica” 1973, t. XXXII, s. 191–194.
8. *Generative grammar versus the concept of innate ideas*. By A. Schaff, „Lingua Posnaniensis” 1974, s. 183–188.
9. *Lingwistyka a natywizm*. A. Schaff, *Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych*, „Studia Metodologiczne” 1974, t. XII, s. 134–140.
10. A. Piotrowski, M. Ziółkowski, *Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna*, „Nurt” 1974, 6.
11. M. Mazur, *Cybernetyka i charakter*, „Miesięcznik Literacki” 1978, z. 5, s. 137–140.
12. Theo Bungarten (Hrsg.), *Wissenschaftssprache. Beiträge zur Methodologie*, „Glottodidactica” 1984, s. 127–129.
13. *Propozycje epistemologii empirycznej. Problemy socjologii wiedzy*, Wybór A. Chmielecki, S. Czerniak, J. Niżnik, S. Rainko, „Nurt” 1986, 6 (250).
14. W. Sedlak, *Życie jest światłem*, „Nurt” 1986, 3 (247), s. 29–30.

Adam Mazurkiewicz

Uniwersytet Łódzki

ORCID 0000-0003-3804-6445

TECHNOLOGIE INFORMACYJNO-KOMUNIKACYJNE W SŁUŻBIE DYDAKTYKI.

Obraz w czasie pandemii koronawirusa COVID-19 z myślą o przyszłości

Artykuł omawia wyzwania związane z pandemią koronawirusa COVID-19, która radykalnie zmieniła życie społeczne i stała się wyzwaniem dla narodowych i globalnej gospodarki. Nie ominęły one również sfery edukacji (w tym akademickiej). Zmieniony model życia naukowego i studenckiego sprawił, że ośrodki akademickie zmuszone były rozbudować sieć informatyczną, wprowadzając w szerokim zakresie e-learning. Z kolei życie naukowe zaczęło koncentrować się na konferencjach *on-line*. Ograniczone możliwości korzystania z zasobów bibliotek przyczyniły się do stworzenia nowych usług (np. „skan na żądanie”) oraz udostępniania w szerszym niż dotychczas zakresie zasobów cyfrowych. Równolegle konieczne jednak – z uwagi na mutację koronawirusa (w lipcu 2021 roku odkryto mutację C.37, tzw. wariant andyjski/lambda) – może okazać się powstanie platformy akademickiej, pozwalającej na skuteczną organizację inicjatyw badawczych i popularyzujących naukę przez poszczególne uczelnie i ich konsorcja.

Słowa kluczowe: COVID-19, edukacja, technologie cyfrowo-informacyjne, uniwersytet, nauczanie na odległość, biblioteka cyfrowa, cyfryzacja

IT in the service of didactics. Image of coronavirus COVID-19 pandemic for the future

The article discusses the challenges of the COVID-19 coronavirus pandemic, which has radically changed social life and has become a challenge for the national and global economy. They also affected the sphere of education (including academic). The revised model of scientific and student life meant that academic centers were forced to expand their IT network by introducing e-learning in a wide range of applications. Scientific life, on the other hand, began to focus on online conferences. Limited use of library resources has contributed to the creation of new services (e.g. on-demand scans) and the wider provision of digital content than hitherto. At the same time, however, due to coronavirus mutations (the C.37 mutation, the so-called Andean/Lambda variant was discovered in July 2021), an academic platform could be created to allow individual universities and their consortia to organize research initiatives and promote science effectively.

Keywords: COVID-19, education, IT, university, e-learning, e-library, digitalization of society

Konsekwencją zmian i dostosowania życia społecznego do restrykcji związanych z przeciwdziałaniem skutkom pandemii COVID-19 stało się „usieciowienie”

większości sektorów gospodarki narodowej. Przyspieszona została tym samym wirtualizacja pracy wielu urzędów państwowych, dzięki powołaniu tzw. e-urzędów²². Przejęły one rolę dotychczasowych, „stacjonarnych” jednostek, co można uznać za tyleż wymuszone przepisami epidemiologicznymi, co kolejny krok w internetyzacji kraju zgodnie z założeniami Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju „Polska 2030”²³. Zgodnie z przyjętymi przez Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji założeniami cyfryzacja ma sens jedynie wówczas, gdy traktowana jest jako podejście kompleksowe, w związku z czym niezbędnym elementem procesu staje się rozbudowa infrastruktury sieciowej umożliwiającej powszechny dostęp do szerokopasmowego Internetu (jest to istotne zwłaszcza w odniesieniu do terenów wiejskich); w przywoływanym tu dokumencie czytamy: „Jeśli zakładamy, że jednym z najsilniejszych czynników rozwojowych mają być procesy cyfryzacji, połączone z innowacyjnością w wykorzystaniu tych technologii, to bierze się to z głębokiego przekonania o zasadniczym przełomie zachodzącym w procesach rozwojowych, jakim podlegają ludzie”²⁴.

Zgodnie z logiką wikinonii, będącej najistotniejszym ideowym punktem odniesienia strategii „Polska 2030”, jak i preferowanymi w przywoływanym wyżej raporcie rozwiązaniami, akcent prognoz kładziony jest na aktywizację obywateli w ramach „społeczeństwa współpracy”²⁵. W jego ramach z kolei partycypacja w życiu społecznym miałyby odbywać się przede wszystkim za pośrednictwem technologii informacyjno-komunikacyjnych²⁶. Toteż bezsprzecznie rację ma Kasper Kalinow-

²² Przykładem cyfrowych urzędów może być e-Urząd Skarbowy, współtworzony przez Ministerstwo Finansów i Krajową Administrację Skarbową. Komentując powstanie wirtualnego urzędu, minister finansów, funduszy i polityki regionalnej, Tadeusz Kościński, zaznaczał: „e-Urząd Skarbowy to duży krok w cyfryzacji usług KAS i obsługi obywateli. To nowoczesny, ogólnodostępny kanał komunikacji na linii urząd skarbowy – klient. Usługi udostępniane w serwisie będą dostosowane do potrzeb różnych grup użytkowników tak, aby maksymalnie ułatwić im rozliczenia podatkowe i załatwianie spraw w KAS. Korzystanie z e-Urzędu Skarbowego to oszczędność czasu, bezpieczeństwo, wygodne płatności i łatwy dostęp do informacji” (<https://www.gov.pl/web/kas/startuje-e-urzad-skarbowy>, wpis z dn. 1.02.2021; dostęp: 1.03.2021).

²³ Zob.: <http://polska2030.pl/> [dostęp: 1.03.2021]. Szczególnie znaczące pod tym względem uwagi znajduje się w oficjalnym dokumencie Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji *Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju* (Warszawa 2013; http://kigeit.org.pl/FTP/PRCIP/Literatura/002_Strategia_DSRK_PL2030_RM.pdf [dostęp: 1.03.2021]).

²⁴ *Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności*, s. 52.

²⁵ Zob.: D. Jemielniak, A. Przegalińska, *Społeczeństwo współpracy*, przeł. W. Pędzich, Warszawa 2020.

²⁶ Powołując się na koncepcje Dona Tapscotta i Anthony’ego D. Williama autorzy raportu *Polska 2030...* definiują wzmiankowane procesy jako konsekwencję przemian w światowej ekonomii, spowodowanych coraz powszechniejszym dostępem do usług internetowych, pozwalających na współpracę z wykorzystaniem otwartego oprogramowania (*open source*), będącego alternatywą zarówno dla *free software*, jak i koncernów monopolizujących światowy rynek (np. Microsoft i jego najpowszechniejszego programu Microsoft Windows). Szerzej na temat założeń wikinonii zob.: D. Tapscott, A.D. Williams, *Wikinomia. O globalnej współpracy, która zmienia wszystko*, przeł. P. Cypryański, Warszawa 2008, s. 23–59. Nie należy zapominać przy tym o negatywnym aspekcie wikinonii, jakim jest rozwijające się zjawisko prekaryzacji osób w wieku produkcyjnym, związane z obniżaniem bezpośrednich kosztów produkcji poprzez elastyczność warunków zatrudnienia i pracy

ski, upatrujący w sytuacji wywołanej przez pandemię katalizatora nieuniknionych przemian, do których publicysta zalicza przede wszystkim cyfryzację zachowań społecznych (jej wyrazem miał być rozwój mediów społecznościowych i aplikacji towarzyskich, przeznaczonych głównie na urządzenia przenośne)²⁷.

Sygnalizowane tu przemiany – wyrażające się w digitalizacji życia publicznego i prywatnego – nie pozostają obojętne dla sfery tak wrażliwej na wpływy społeczne, jak edukacja. I w jej przypadku można by – parafrazując tezę Kalinowskiego – stwierdzić, że pandemia COVID-19 przyspieszyła jedynie nieuniknione zmiany, związane z cyfryzacją codzienności. W odróżnieniu jednak od innych przejawów życia społecznego (np. administracji publicznej czy rozrywki) nauka zapośredniczona cyfrowo uwikłana jest w uwarunkowania obce (bądź niezbyt istotne) dla innych form aktywności społecznej, prowadząc nierzadko do depersonalizacji relacji uczeń – nauczyciel²⁸. Co istotne: uwarunkowane jest ono okolicznościami, na które żadne ze stron dialogu nie ma wpływu²⁹. Jednocześnie zaś stoi w sprzeczności z postulatem nowoczesnej dydaktyki.

(zob.: G. Standing, *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, przeł. P. Kaczmarek, M. Karolak, K. Czarnecki, Warszawa 2014, s. 85–111).

²⁷ Zob.: K. Kalinowski, *Człowiek człowiekowi bitem*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 26 sierpnia 2020, nr 199, s. 21. Optymistyczne spojrzenie na przyszłość społeczeństwa informacyjnego, wpisane w rozważania Kalinowskiego, równoważone jest minorową tonacją konstatacji Jacka Janowskiego, traktującego cyberkulturowy paradygmat jako narzędzie zniewolenia i dehumanizacji: „Upatrywanie w kompleksach trendów technologiczno-informacyjnych znamion nowej cywilizacji, postagrarnej i postindustrialnej, oznacza zarazem nadejście cywilizacji postracjonalnej i posthumanistycznej. (...) Empiria dowodzi, a rozumowanie potwierdza, że chociaż tak być nie musi, postęp techniczny zbiega się z regresem humanistycznym” (tenże, *Trendy cywilizacji informacyjnej. Nowy technototalitarny porządek świata*, Warszawa 2019, s. 9–10). Interesująco w kontekście przywoływanych tu słów Janowskiego (traktowanych jako negatywny punkt odniesienia) wybrzmiewa czytana powieść Jacka Dukaja pt. *Starość aksolotla. Hardware Dreams* (2015). Jest ona świadectwem triumfu biologii (a w ostateczności natury) nad techniką.

²⁸ Na temat możliwych konsekwencji depersonalizacji relacji międzyludzkich nie tylko zresztą w czasie pandemii COVID-19 (jakkolwiek wymuszona przez nią izolacja potęguje ten proces) zob. np.: Kim JungJoo, *Developing an instrument to measure social presence in distance higher education*, „British Journal of Educational Technology” 2011, t. 42, nr 5, s. 763–777. Badacz zwraca uwagę na związek braku interakcji bezpośredniej („twarz w twarz”) z utratą dynamiki interakcji między rozmówcami (zob.: tamże, s. 763 [„Physical distance in an online environment is closely related to the concerns regarding the quality of dynamic interaction among learners. This includes the loss of relational contacts, the lack of face-to-face interaction and the psychological distance resulting from these factors”]). Niebezpieczeństwu depersonalizacji wiele miejsca poświęcił zwłaszcza papież Franciszek w encyklice *Fratelli tutti* (2020). Powołując się na rozpoznania zawarte w postsynodalnej adhortacji apostolskiej *Christus vivit* (2019), zwraca uwagę na groźne społecznie konsekwencje przeniesienia życia społecznego i międzyludzkich kontaktów w wirtualną rzeczywistość Internetu. Czytamy: „Kontakty wirtualne, które zwalniają ze znużonego pielęgnowania przyjaźni, ze stabilnej wzajemności, a także z dojrzewającej z czasem zgodności, mają pozory kontaktów towarzyskich. Nie budują prawdziwie „nas”, ale zazwyczaj maskują i wzmacniają ten sam indywidualizm, który wyraża się w ksenofobii i pogardzie dla słabych. Połączenie cyfrowe nie wystarcza do budowania mostów, nie jest w stanie zjednoczyć ludzkości” (tenże, *Fratelli tutti*, 2020, [paragraf 43], http://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html [dostęp: 3.03.2021]).

²⁹ Wynika to ze specyfiki najczęściej wykorzystywanej platformy komunikacyjnej, jaką obecnie jest Microsoft Teams. Oferuje ona wprawdzie możliwość prowadzenia spotkania z wykorzystaniem kamery, w którą standardowo

Szczególna wrażliwość edukacji na uwarunkowania zewnętrzne rozmaitej natury (przede wszystkim społeczne, ale i polityczne) wynika z samej jej istoty. Nauczanie nie jest przecież tylko (i nie przede wszystkim) procesem przekazywania konkretnej wiedzy z zakresu kompetencji „twardych”, ale i kształtowania kompetencji „miękkich”, decydujących o stopniu socjalizacji ucznia. Te z kolei są niezbędne w sprawnym funkcjonowaniu jednostki w społeczeństwie opartym na wartościach wikinomii, do których należą m.in. otwartości i partnerstwo³⁰. Równie przy tym istotny jest aspekt wychowawczy edukacji (zwłaszcza na poziomie podstawowym i średnim), którego nie sposób zawęzić do kształtowania kompetencji „miękkich”, bowiem jego istotnym elementem pozostaje, o czym przekonująco pisze Jolanta Fiszbak, wychowanie patriotyczne³¹.

Tymczasem pandemia COVID-19 i jej możliwe konsekwencje dla zdrowia jednostki wymusiła zmiany w rzeczywistości szkolnej na niespotykaną po 1945 roku skalę³². Załamaniu dotychczasowego modelu edukacji towarzyszy przeniesienie dydaktyki na wszystkich poziomach (od nauczania wczesnoszkolnego po akademickie) do sieci internetowej. Tym samym *e-learning* – zjawisko dotychczas wspomagające formalną edukację – stało się podstawową metodą nauczania. Sytuacja ta stanowi wyzwanie cywilizacyjne, którego nie sposób zawęzić do aspektu technologicznego. Owszem, niezbędny jest (nie zawsze możliwy) dostęp do sieci internetowej oraz urządzeń pozwalających na uczestnictwo w zajęciach (komputerów, smartfonów, laptopów), co może prowadzić do wykluczenia edukacyjnego (a pośrednio tym samym społecznego) uczniów wywodzących się z rodzin najuboższych bądź

wyposażone są urządzenia przenośne (laptop, smartfon, tablet), jednak uruchomienie jej ma wpływ na jakość połączenia, prowadząc nierzadko do jego zerwania.

³⁰ Zob.: M. Kowalska, *Wikinomia, czyli masowa, spontaniczna współpraca społeczności internetowych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 330, s. 76–85.

³¹ Zob.: J. Fiszbak, *„Choroba” nie tylko Sopliców – o polskim umiłowaniu wolności i patriotyzmie współczesnej młodzieży* [w:] *Powrót do ojczyzny? Patriotyzm wobec nowych czasów. Kontynuacje i poszukiwania*, red. C. Smuniewski, P. Sporek, Warszawa 2017, s. 371–404; też, *Wychowanie patriotyczne* [w:] *Polonistyczna dydaktyka ogólna*, red. J. Fiszbak, Łódź 2019, s. 52–64. Jest to wyzwanie nie tylko dla *e-learningu* na poziomie szkoły podstawowej i średniej, ale i dydaktyki akademickiej, zwłaszcza w zakresie przygotowywania studentów do pracy zawodowej w ramach specjalizacji nauczycielskiej, która pozostaje dominująca wśród różnych propozycji zajęć uniwersyteckich.

³² W dwudziestowiecznej historii Polski sytuacją równie radykalnie, co obecnie, zmieniającą strukturę edukacji, był ruch tajnych kompletów podczas hitlerowskiej okupacji 1939–1945, organizowanych i koordynowanych głównie przez powstałą 26 października 1939 roku Tajną Organizację Nauczycielską. Lektura opracowań (ale i pamiętników) dotyczących tego okresu uświadamia, do jakiego stopnia szokiem cywilizacyjnym dla nauczycieli była ówczesna rzeczywistość i w jak wielkim stopniu starali się oni uchronić swych podopiecznych przed konsekwencjami okupacyjnej traumy. Zob. np.: *Wspomnienia nauczycieli tajnego nauczania*, oprac. K.A. Dławichowski, Koszalin 1983, t. 1–4; *Na rogu Brackiej i... Konopackiej. Wspomnienia młodzieży szkół warszawskich z lat 1939–1944*, wyb. J. Kaźmierska, Warszawa 1983; B. Król jr., *W walce o polską szkołę. Tajne nauczanie w okresie okupacji niemieckiej na obszarze Obwodu Włoszczowskiego AK*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 23, s. 65–90.

sytuujących się na marginesie społecznym³³. O tym, że sygnalizowana tu kwestia nie jest zjawiskiem oderwanym od życia, świadczą kroki podjęte w 2020 roku przez Adama Bodnara (ówczesnego Rzecznika Praw Obywatelskich) w związku z niedopełnianiem obowiązku szkolnego przez część dzieci objętych nauczaniem³⁴.

Podejmując zagadnienie relacji między edukacją i technologią, można by – za Andrzejem Kraśniewskim – przywołać tytuł opracowania Liz Kolb i wskazać na priorytet nauczania nad wykorzystywaną w tym celu technologią³⁵. Kolb niewątpliwie ma rację, akcentując konieczność funkcjonalizacji i podporządkowania nadrzędnym celom dydaktycznym narzędzia edukacyjnego, jakim stały się obecnie

³³ Zob.: M. Kuc-Czarnecka, *COVID-19 and digital deprivation in Poland*, „Oeconomia Copernicana” 2020, t. 11, nr 3, s. 415–431. Istotne pod tym względem przemyslenia przynosi lektura jednego z tematycznych numerów interdyscyplinarnego periodyku „Chowanna” z roku 2012 (zob.: „Chowanna”, Katowice 2012, t. 1: *Edukacja a marginalizacja i wykluczenie społeczne*, red. A. Nowak) zapis. Wiele z zebranych w nim szkiców nabiera nowych sensów czytane dziś, w dobie pandemii koronawirusa, uświadamiając, do jakiego stopnia edukacja stanowi szansę na wyrwanie się z zakłętego kręgu biedy i niemożności, a jednocześnie uniknięcie zjawiska określanego mianem „wyuczonej bezzradności” (zob.: J. Moczydłowska, *Wyuczona bezzradność – psychologiczna bariera w ograniczaniu nierówności społecznych*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2005, nr 6, s. 419–426). O tym zresztą, że konsekwencje pandemii będą dotyczyć nie tylko najuboższych, świadczą ustalenia Piotra Kosiaka; zob.: tenże, *Sytuacja polskiej rodziny w dobie pandemii koronawirusa* [w:] *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii koronawirusa*, red. N.G. Piłkuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Kraków 2020, s. 15–28. Oczywiście wszelkie rozpoznania i prognozy są w chwili obecnej fragmentaryczne i mogą wskazywać tylko wektory przemian. Na ocenę skutków pandemii (i jej kolejnych fal) przyjdzie jeszcze zapewne poczekać kilka(naście) lat, jakkolwiek już obecnie pojawiają się pierwsze opracowania, głównie z zakresu ekonomii; zob.: K. Czech, A. Karpio, M. Wielechowski, T. Woźniakowski, D. Żebrowska-Suchodolska, *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii COVID-19*, Warszawa 2020. Te pierwsze zapisy, nawet jeśli z perspektywy czasu okażą się chybione, są cenne z uwagi na to, że oddają „ducha czasu”. Wartościowa pod tym względem jest również antologia komiksowa *Pandemia 2020* (Łódź 2020; możliwość lektury on-line: <https://plasterlodzki.pl/wp-content/uploads/2020/09/Pandemia-1.pdf> [dostęp: 1.03.2021]) oraz zbiór *Wiosnę odwołano. Antologia dzienników pandemicznych* (Warszawa 2020).

³⁴ Zob.: T. Klyta, *Wykluczenie edukacyjne wciąż aktualne. Jak kontrolować zdalne nauczanie?*, „Portal Samorządowy” <https://www.portalsamorzadowy.pl/edukacja/wykluczenie-edukacyjne-wciaz-aktualne-jak-kontrolowac-zdalne-nauczanie,182089.html> [wpis z dn. 15 maja 2020; dostęp: 01.03.2021]. Na temat wykluczenia cyfrowego, będącego zwłaszcza obecnie przyczyną wykluczenia edukacyjnego, alarmistyczne dane przynosi lektura raportu *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 roku* (Warszawa–Szczecin 2020; <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,1,14.html> [dostęp: 4.03.2021]). Obowiązek szkolny jest regulowany przez art. 31, ust. 4 i 8–18 oraz art. 40, ust. 1 Ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. *Prawo oświatowe*, „Dziennik Ustaw” 2017, poz. 59.

³⁵ Zob.: A. Kraśniewski, *O jakości kształcenia w czasach COVID-19: stare odpowiedzi na nowe pytania?* [w:] *Nauczanie po pandemii. Nowe pytania czy nowe odpowiedzi na stare pytania?*, red. J. Lubacz, Warszawa 2020, s. 40; Kraśniewski przywołuje pracę Liz Kolb pt. *Learning First, Technology Second: The Educator's Guide to Design Authentic Lessons*, [b.m.w.] 2017. Tym, co Kolb uważa z kolei za oczywiste, a co zdaje się być problematyczne dla Jacka Pyżalskiego, jest wysunięcie na plan pierwszy nie edukacji, lecz zapewnienia uczniom komfortu psychicznego, ułatwiającego przyswajanie wiedzy: „Młodzi ludzie będą gotowi do nauki dopiero wtedy, gdy znajdą się w sieci pozytywnych relacji i będą czuli się bezpiecznie. (...) W pierwszej kolejności zajmujemy się podstawowymi potrzebami i ich zaspokojeniem, a potem dopiero dydaktyką (tenże, *Co jest obecnie ważne, a co mniej w działaniach szkół i nauczycieli?* [w:] *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, Warszawa 2020, s. 26 (<https://zdalnie.edu-akcja.pl/> [dostęp: 4.03.2021])).

technologie informacyjno-komunikacyjne³⁶. Tempo rozwoju pandemii COVID-19 uniemożliwiło dopracowanie *e-learningu*, mimo podejmowanych w tym zakresie badań, pozwalających na dostosowywanie działań związanych ze zdalnym nauczaniem do potrzeb uczestników tego procesu³⁷. Badania takie – niejako na przekór wizji Kolb – są istotne, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę czynniki ułatwiające (ale i te utrudniające) przyswajanie wiedzy. Tym bardziej, że obecnie *e-learning* stał się jedną z podstawowych metod nauczania. Stanowi przy tym – z różnorodnych powodów – wyzwanie dla nauczycieli³⁸. Przed równie jednak dużymi wyzwaniami stają uczniowie i ich rodzice. Zdalna edukacja niesie bowiem obciążenia rozmaitej natury, wynikające nie tylko z nowej formuły prowadzonych zajęć. Równie istotne pod tym względem (o ile nie istotniejsze) są efekty obserwowanego cyfrowego przemęczenia i izolacji, niepozostającej bez wpływu na rozwój psychiczny uczniów³⁹. Ci bowiem pozbawieni są obecnie nie tylko naturalnego wsparcia rówieśników, będących kolegami ze szkolnej ławki, ale i nierzadko pomocy psychologicznej, której potrzebują⁴⁰. Toteż nieprzypadkowo, w opracowanym przez Centrum Cyfrowe raporcie pt. *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Edycja I* (2020), za najpoważniejsze zagrożenie uznany został brak empatii, wyrażający się podejściem formalistycznym

³⁶ Zob.: A. Mazurkiewicz, *Cyfryzacja szkoły w społeczeństwie informacyjnym (na przykładzie polskich rządowych dokumentów i projektów)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2020, nr 1, s. 101–106; *Szkoła i polonistyka szkolna wobec przemian XXI wieku*, red. J. Fiszbak, s. 101–126.

³⁷ Zob. np.: D. Siemieniecka, *Communicators in e-learning – recommendations for teaching practice at the times of coronavirus COVID-19 – report from pilot research*, „Edukacyjna Analiza Transakcyjna” 2020, nr 9, s. 189–205.

³⁸ Zob.: S. Jaskulska, B. Jankowiak, *Postawy nauczycielek i nauczycieli wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii COVID-19*, „Studia Edukacyjne” 2020, nr 57, s. 47–65 (tu zwłaszcza interesujące są opracowane wyniki badań).

³⁹ Znaczący pod tym względem jest fragment rozmowy przytaczany w jednym z pamiętników: „– Co będziecie robić w święta? – Ach, no, poprawiać prace, szkoła online. Jestem zakopana robotą, nawet w Święta”. H. Golda, *Kod czerwony aktualny* [wpis z dn. 8 kwietnia 2020] [w:] *Wiosnę odwołano. Antologia dzienników pandemicznych*, Warszawa 2020, s. 16).

⁴⁰ Zob. wyniki badań referowane przez Izabelę Kochan; zob.: też, *Nauczanie zdalne w opinii uczniów szkół średnich w czasie trwania pandemii COVID-19*, „Studia Edukacyjne” 2020, nr 59, s. 127–128. Sytuacji nie rozwiązują inicjatywy ministerialne, z uwagi na ograniczone możliwości. Niewątpliwie do cennych przedsięwzięć należy uruchomienie linii wsparcia psychologicznego przez Wojska Obrony Terytorialnej na mocy decyzji ministra obrony narodowej (18.03.2020); jest ono jednak adresowane przede wszystkim do weteranów. Na uwagę zasługuje też „Strefa Komfortu PSRP”, pomyślana jako wsparcie psychologiczne dla studentów, powstała z inicjatywy Parlamentu Studentów Rzeczypospolitej Polskiej (zob.: <https://wsparciepsychologiczne.psrp.org.pl/> [dostęp: 1.03.2021]). Tymczasem poradnia *on-line* „Zawsze Jest Jakieś Wyjście”, kierująca swą ofertą do nauczycieli, uczniów i ich rodziców, zaczęła działać na przełomie 2020 i 2021 roku. 29 stycznia 2021 uruchomiana została też infolinia oferująca pomoc psychologiczno-pedagogiczną dla uczniów i rodziców (zob.: <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/pomoc-psychologiczno-pedagogiczna-dla-uczniow-i-rodzicow> [dostęp: 1.03.2021]). O tym, do jakiego stopnia sytuacja jest poważna, świadczą deklaracje premiera Mateusza Morawieckiego o konieczności przeciwdziałania negatywnym zjawiskom, z którymi stykają się uczniowie (przede wszystkim internetowemu hejtowi) oraz uzależnieniom cyfrowym, potęgowanym przez konieczność uczestniczenia w zdalnym nauczaniu (zob.: <https://tvn24.pl/polska/psychiatria-dziecieca-premier-mateusz-morawiecki-o-220-milionach-zlotych-na-wsparcie-psychiatrii-dzieciecej-4969411> [dostęp: 1.03.2021]).

(tj. uznaniem za priorytetowe realizację podstawy programowej), kosztem zdrowia psychicznego uczestników dialogu edukacyjnego (uczniów, ich rodziców oraz nauczycieli)⁴¹.

Konieczność przeniesienia nauczania ze szkolnych klas do cyfrowej rzeczywistości związana była z koniecznością rozwiązywania problemów rozmaitej natury. Odmiennej organizacji nauczania sprostać musieli nie tylko uczniowie i dydaktycy, zobowiązani realizować przyjęty program nauczania⁴². Mogli oni zarazem, zgodnie z danymi zawartymi w raporcie *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Edycja II* (2021) jedynie w znikomym stopniu liczyć na wsparcie ze strony Ministerstwa Edukacji Narodowej: „Ubiegłoroczny [tj. trwający w dniach 8–27 kwietnia 2019 – przyp. A.M.] strajk i zamknięcie szkół wywołane pandemią koronawirusa obnażyły to, o czym nauczycielki/le mówią od dawna – brak systemowego wsparcia i zaangażowania Ministerstwa Edukacji Narodowej w problemy środowiska nauczycielskiego. (...) Większość nauczycielek/li liczyła na stworzenie państwowej platformy do edukacji zdalnej, umożliwiającej standaryzację tego procesu i wyrównanie szans uczniów. Byli gotowi szkolić się z nowych, rekomendowanych przez MEN narzędzi. Oczekiwali jasnych wytycznych co do procedur związanych z edukacją po wakacjach. Tymczasem mają poczucie, że nie zapewniono im nawet niezbędnego minimum informacji w tym zakresie”⁴³.

⁴¹ Zob.: *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Edycja I*, oprac. A. Buchner, M. Majchrzak, M. Wierzbicka, 2020 [maj], s. 37, https://centrumcyfrowe.pl/wp-content/uploads/sites/16/2020/05/Edukacja_zdalna_w_czasie_pandemii.pptx-2.pdf [dostęp: 13.07.2021]. Świadectwem sygnalizowanych przez twórców raportu trudnych emocji są wypowiedzi uczestników badań. Jedna z osób deklaruje własną niemoc w obliczu pandemicznej codzienności edukacyjnej: „Dźwigam rozterki, strach uczniów oraz rozżalenie i strach rodziców. Z tym sobie nie radzę” (tamże, s. 34).

⁴² Problematiczne w tej sytuacji stają się walory choćby lekcji wychowania fizycznego. Zamiast – zgodnie z założeniami – wspierać rozwój obyczaju aktywności fizycznej, sprawność motoryczną i właściwą postawę ciała, nierzadko mogą zniechęcać do jakiejkolwiek aktywności w sytuacji, gdy sala gimnastyczna zastąpiona jest pomieszczeniem, niekiedy współdzielonym z innymi domownikami.

⁴³ *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Edycja II*, oprac. A. Buchter, M. Wierzbicka, 2020 [listopad], s. 54, https://centrumcyfrowe.pl/wp-content/uploads/sites/16/2020/11/Raport_Edukacja-zdalna-w-czasie-pandemii-Edycja-II.pdf [dostęp: 13.07.2021]. Przywołane opinie nauczycieli, na podstawie których opracowany został raport, nie w pełni oddają bieżącą sytuację. MEN już w 2020 roku, w początkowej fazie pandemii, stworzyło Zintegrowaną Platformę Edukacyjną (<https://zpe.gov.pl/> [dostęp: 13.07.2021]), na której, wykorzystując intuicyjny interfejs, umieszczono materiały dodatkowe, ułatwiające proces edukacyjny. Platforma jest nadal rozbudowywana, toteż nie do wszystkich materiałów jest dostęp. Chybiona natomiast – z uwagi na brak pogłębionego przemyślenia formuły oraz błędy merytoryczne – okazała się inicjatywa „Szkoła z TVP”; zob.: E. Bukowiecka-Janik, *Nie pokazujcie tego dzieciom! E-learning z TVP „może być przyczyną groźnych chorób” i ataku śmiechu*, „mama:Du”, <https://mama-du.pl/146343,e-learning-z-tvp-podbija-internet-nie-pokazujcie-tego-dzieciom> [wpis z dn. 31.03.2020; dostęp: 14.07.2021]. Sama jednakże idea wsparcia edukacji przez telewizję, mającą przeciw w swoim dorobku m.in. takie programy, jak *Nauczycielski Uniwersytet Radiowo-Telewizyjny* (1974–1992), czy *„Domowe Przedszkole”* (1982–2000; 2006–2007), jest – jak przekonuje Paweł Nowak – warta uwagi (zob.: tenże, *Projekt „Szkoła z TVP” – analiza wstępna* [w:] *Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa. Media i komunikacja społeczna*, red. K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk, Kraków–Wrocław 2020, s. 67–85).

Nauczanie zdalne stało się wyzwaniem nie tylko dla nauczycieli, ale też dla rodziców, nie zawsze mogących zapewnić dogodne warunki nauki dla dzieci – zwłaszcza jeśli sami również zmuszeni byli przestawić się na pracę *on-line*.

Problemy z adaptacją do nowych warunków zdobywania wiedzy dotyczą nie tylko uczniów szkół podstawowych i średnich różnego typu⁴⁴. W szczególnej pod tym względem sytuacji znajdują się studenci szkół wyższych. W ich przypadku problem nie polega oczywiście na niemożności samodzielnego zdobywania informacji niezbędnych dla uczestniczenia w zajęciach dydaktycznych. Są oni przecież przygotowani do pracy samodzielnej, co poświadcza zdobyte przez nich wykształcenie na średnim szczeblu edukacji; zwieńczeniem tego przygotowania jest – a przynajmniej powinna być – matura, nieprzypadkowo określana mianem świadectwa dojrzałości (z łac. *maturus* – dojrzały)⁴⁵. Tymczasem uniwersytet to instytucja powołana nie tylko (i nie przede wszystkim) do przekazywania wyników badań, lecz głównie – w myśl rozpoznania Mieczysława Alberta Krąpca OP – wspólnota poszukujących prawdy na drodze racjonalnego wysiłku poznawczego i swobodnego dialogu wraz z jej przekazywaniem na poziomie najwyższym w danej epoce kulturowej⁴⁶. Wspólnotę tę można określić mianem *universitas collegiorum et scientiarum*, z założenia bowiem tworzą ją ludzie dobrowolnie oddający się uprawianiu nauki⁴⁷.

⁴⁴ Bodaj czy nie w najtrudniejszej sytuacji znajdują się obecnie uczniowie kontynuujący naukę w szkołach branżowych (dawniej zawodowych) z uwagi na konieczność ograniczenia bądź przerwania praktyk zawodowych, będących integralną częścią ich edukacji; zob.: *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 sierpnia 2017 r. w sprawie praktycznej nauki zawodu* („Dziennik Ustaw” poz. 1644 § 4, p. 3–4; możliwość lektury *on-line*: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001644/O/D20171644.pdf> [dostęp: 13.07.2021]).

⁴⁵ Zob.: E. Dutka, *O celach i środkach w obliczu nowej matury* [w:] *Interpretacje i nowa matura*, red. A. Opacka, Katowice 2004, s. 41–54.

⁴⁶ Zob.: M.A. Krąpiec OP, *Uniwersytet* [hasło w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2008, t. 9, s. 605. Istotne przy tym, na co zwraca uwagę Piotr Jaroszyński, że do wspólnoty należą nie tylko wykładowcy, ale i ich słuchacze (zob.: tenże, *Edukacja na rozdrożu cywilizacji* [w:] *Filozofia i edukacja*, red. P. Jaroszyński, P. Tarasiewicz, I. Chłodna, Lublin 2005, s. 18). Nie inaczej zadania nauczyciela akademickiego jako poszukiwacza prawdy postrzega Bohdan Dziemidok: „Uczony we wszystkich przejawach swej działalności zawodowej powinien odznaczać się bezwzględną rzetelnością, rzetelnością wobec faktów, metod i teorii naukowych oraz wobec współpracowników całego środowiska naukowego” (tamże, *Etyka zawodu nauczyciela akademickiego*, „Studia Gdańskie” 2007, nr 4, s. 201).

⁴⁷ M.A. Krąpiec OP, *Katolicki – Uniwersytet – Lubelski* [w:] tenże, *Dzieła*, t. 12: *Człowiek, kultura, uniwersytet*, Lublin 1998, s. 330. Istotny przy tym jest nie tyle skrajny instrumentalizm, wyrażający się w praktycznym zastosowaniu poznanych zjawisk, co sam proces dochodzenia do prawdy, umożliwiający zdobywanie mądrości. Można by zatem streścić ideę uniwersytetu w koncepcji Krąpca, przywołując myśl Johna Henry’ego Newmana: „Wiedza sama sobie celem” (tenże, *Idea uniwersytetu*, przeł. J. Fijaś, H. Bortnowska, „Znak” 1978, r. 30, nr 6, s. 696). Zwracała niegdyś na to uwagę Joanna Jabłkowska, która – jako Dziekan Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego – wystosowała w początkach pandemii list otwarty do studentów. Czytamy w nim: „Być może niektórzy zadają sobie pytanie, czy nauka ma jeszcze sens. Czy warto czytać książki, pisać eseje, pracować nad pracą dyplomową, uczyć się obcych języków, jeśli nasz świat przestaje być bezpieczny i przewidywalny. Otóż warto się uczyć: warto, ponieważ tylko człowiek wykształcony może stawić czoła zagrożeniom; warto, ponieważ wiedza i rozum to najlepsze lekarstwa w każdej sytuacji; warto, ponieważ najlepszą obroną przed lękiem i niepewnością jest mądrość” (*List otwarty Pani Dziekan prof. Joanny Jabłkowskiej skierowany do studentów*, <https://www.facebook.com/>

Fundamentem istnienia owej *civitas academica* jest respektowanie zasady pluralizmu w poszukiwaniu prawdy i personalistycznym spojrzeniu na relacje międzyludzkie; wymierną konsekwencją takiej perspektywy, z której postrzegane są powinności uniwersytetu, jest nie tylko poszanowanie ogólnie przyjętych zasad dyskusji, ale i umożliwianie wzięcia w niej udziału wszystkim zainteresowanym. Pozornie nie ma zatem różnicy między „w realu” a aplikacją Teams, w której możliwe jest spotkanie nieporównanie większej liczby słuchaczy, niż zdołałaby pomieścić sala wykładowa. Nieprzypadkowo jednak John Henry Newman zwraca uwagę na istnienie „wartości naddanej” spotkania niezapośredniczonego przez technologię:

Środowisko uczonych, pełnych zapału dla swoich nauk i rywalizujących w tym między sobą, we wzajemnym codziennym obcowaniu dążąc do intelektualnego pokoju, dochodzi z konieczności do uzgodnienia pretensji różnych przedmiotów badań i wyjaśnienia ich wzajemnego stosunku. Badacze uczą się szanować się wzajemnie, radzić się jeden drugiego i udzielać sobie pomocy. Tak powstaje czysta, nieskażona atmosfera myśli, którą student także oddycha, choć sam osobiście zgłębia tylko kilka nauk spośród wielu⁴⁸.

To zasadnicza różnica pomiędzy najdoskonalszym technicznie *e-learningiem* a „żywą rozmową”, w której akt wymiany myśli nie ogranicza się do przekazu werbalnego. Ten bowiem stanowi jedynie niewielki procent całości komunikowania się⁴⁹. Jeżeli zatem uniwersytet ma nie zatracić własnego charakteru, decydującego o odrębności kształcenia w jego ramach, musi szukać rozwiązań, które umożliwią zachowanie ciągłości tradycji, wywodzącej się od średniowiecznych wszechnic. Dopóki jednakże nie będzie to możliwe ze względu na obostrzenia sanitarne, konieczna staje się dalsza rozbudowa sieci internetowej i serwerów akademickich tak, aby nie następowały przeciążenia, uniemożliwiające branie udziału w zajęciach bądź powodujące spowolnienie przekazu, a nawet jego przerywanie (tzw. lagi). Reagowanie aplikacji z opóźnieniem na wydawane przez użytkownika polecenia sprawia, że

[notes/uniwersytet-%C5%82%C3%B3dki-wydzia%C5%82-filologiczny/list-otwarty-pani-dziekan-prof-joanny-jab%C5%82kowskiej-skierowany-do-student%C3%B3w/2994087577297083/](https://notes.uniwersytet-%C5%82%C3%B3dki-wydzia%C5%82-filologiczny/list-otwarty-pani-dziekan-prof-joanny-jab%C5%82kowskiej-skierowany-do-student%C3%B3w/2994087577297083/) [wpis z dn. 7 kwietnia 2020; dostęp: 1.03.2021]). W przywołanym fragmencie zwraca uwagę traktowanie wiedzy jako drogi pozwalającej osiągnąć mądrość. Jako punkt odniesienia dla takiej perspektywy można przywołać słowa otwierające *Metafizykę* Arystotelesa: „Wszystkim ludziom wrodzone jest pragnienie poznania” (tenże, *Metafizyka*, oprac. M.A. Krąpiec, A. Maryniarczyk na podst. przekł. T. Żeleźniaka, Lubin 1996, t. 1, s. 3 [„Πάντεc ἀνθρώποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει”]).

⁴⁸ J.H. Newman, *Idea uniwersytetu*, s. 697. Co więcej, Edwin Bendyk na marginesie refleksji nad możliwościami oferowanymi przez technologie cyfrowe, ale i zagrożeniami z ich strony, zwraca uwagę na konieczność redefinicji fundamentalnych pojęć utrwalonych w tradycji kultury zachodniej, m.in. humanizmu, który stał się podstawą idei uniwersytetu; zob.: tenże, *E-learning, zerwanie z tradycją humanizmu?*, „e-mentor” 2009, nr 1, <http://www.e-mentor.edu.pl/artykul/index/numer/28/id/606> [dostęp: 14.07.2021].

⁴⁹ Znaczące pod tym względem zdają się uwagi Anety Żalazińskiej, otwierające jej rozważania poświęcone zagadnieniom dialogu: „Działania komunikacyjne, które podejmuje człowiek, nie ograniczają się tylko do wywarzania znaków werbalnych – słów. Nieodłącznym elementem dialogu twarzą w twarz są znaki niewerbalne, które wraz z mową tworzą zintegrowany komunikat” (taż, *Niewerbalna struktura dialogu*, Kraków 2006, s. 7).

zakłócany zostaje tok wykładu nauczyciela, co uniemożliwia słuchaczom śledzenie toku jego myślenia. Być może należałoby też zastanowić się nad doborem aplikacji służących do zdalnego nauczania w taki sposób, aby nie obciążały one w nadmierny sposób urządzeń, za pomocą których wykładowcy porozumiewają się ze studentami. Najpowszechniej używana obecnie aplikacja Microsoft Teams uznawana jest wprawdzie za dość łatwą w obsłudze, jednak przeznaczona jest ona przede wszystkim dla subskrybentów pakietu Office 365, co w przeważającej mierze w świadomości przeciętnego użytkownika urządzeń cyfrowych (laptopa, komputera stacjonarnego) wiąże się z kilkoma wymogami, którym musi sprostać. Należą do nich:

- konieczność inwestycji związanych z zakupem systemu operacyjnego Microsoft Windows, a tym samym rezygnacja z alternatywnych rozwiązań, oferowanych w ramach „otwartego” oprogramowania. Jest ono bowiem najczęściej niekompatybilne z programami funkcjonującymi w środowisku Microsoft Office bądź wymagają relatywnie zaawansowanych umiejętności informatycznych, pozwalających na obsługę oprogramowania Wine;
- konieczność użytkowania programu Microsoft Windows. Według autorów notki zamieszczonej na portalu miłośników komputeryzacji Microsoft nie planuje stworzenia oficjalnej wersji MSTeams, który mógłby być wykorzystywany na urządzeniach korzystających z „otwartego oprogramowania”. Owszem, istnieje wersja MSTeams współdziałająca m.in. z programami Ubuntu, Arch Linux, CentOS, Fedora, openSUSE, jest ona jednak nieoficjalna⁵⁰. Co więcej, wprawdzie na rynku jest dostępna Ubuntu 20.04 umożliwiająca uruchomienie pakietu Microsoft Office, jednak część funkcji może działać nieprawidłowo. Z kolei Linux Canonical pozwala na uruchomienie pakietu dzięki oprogramowaniu Wine (również w wersji 6.0 z 2021 roku), co powoduje spadek wydajności urządzenia⁵¹;
- konieczność dostępu do stałego (i **stabilnego**) łącza internetowego, gwarantującego dość wysoką jakość przesyłu danych. Obecnie technologią spełniającą ten warunek jest Internet światłowodowy (w mniejszym stopniu LTE ze względu na uzależnienie działania łącza od liczby użytkowników, mimo czynionych od dawna w tym zakresie usprawnień⁵²). Jednakże, jak wynika z informacji opublikowanych na portalu Telepolis, dostęp do sieci światłowodowej w Polsce jest nadal poniżej

⁵⁰ Zob.: <https://pomoc.home.pl/komunikaty/komunikaty-branzowe/aplikacja-microsoft-teams-dostepna-na-linux> [wpis z dn. 6 sierpnia 2019; dostęp: 2.03.2021].

⁵¹ Zob.: https://www.tablety.pl/aplikacje_na_tablety/2020-05-05/ubuntu-20-04-microsoft-office-wine/ [dostęp: 2.03.2021]. Z kolei inna aplikacja, mająca analogiczne, co Wine, zastosowanie – Steam Play – umożliwia przede wszystkim działanie w Linuxie programom rozrywkowym, stworzonym na potrzeby Microsoft Windows.

⁵² Zob.: S. Gajewski, *Minimalizacja wpływu interferencji na charakterystyki przepływowościowo-zasięgowe systemu LTE*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 2011, t. 185 A, s. 147–156.

średniej europejskiej⁵³. Tym samym nie wszyscy zainteresowani mogliby korzystać z dobrodziejstw postępu technologicznego. O zapóźnieniu technologicznym, zwłaszcza obszarów rolniczych, świadczą dane zebrane przez zespół opracowujący wiejską codzienność odzwierciedloną w pamiętnikach pisanych od początku pandemii koronawirusa COVID-19. W jednym z przytaczanych w szkicu wspomnień czytamy: „Nie wiem, ile przypadków, bo tu nie ma internetu [*sic!*]. (...) Żadne LTE czy 5G się nie przebiję. Chcesz mieć jedną kreskę – musisz zejść na łąkę”⁵⁴;

- konieczność nauki obsługi programu i jego poszczególnych funkcji, co może być trudne dla osób starszych, zwłaszcza jeśli dotychczas ich kontakt z technologiami cyfrowymi był ograniczony⁵⁵. Tym większą uwagę należałoby zatem poświęcić przejrzystości struktury baz pełnotekstowych, których twórcy mogliby wykorzystać formułę mapy mentalnej bądź sylabusu uzupełnionego o aktywne odnośniki do konkretnych tekstów/informacji⁵⁶. Przywołane wyżej postulaty Lichańskiego, dotyczące wymagań *sine qua non* edukacji zapośredniczonej cyfrowo, są niewątpliwie konsekwencją kierunku rozwoju zjawiska określanego niegdyś przez Ewę Lubinę mianem *m-learningu*, tj. nauczania za pomocą technologii mobilnych, które w roku publikacji szkicu (2007) były nowinką technologiczną⁵⁷.

Podsumowując, należy powiedzieć, że wraz z rozwojem infrastruktury sieci internetowej (m.in. rozbudowy multiwyszukiwarek) niezbędna jest rozbudowa ogólnodostępnych baz danych. Model *open access*, postulowany przez ruch naukowy Open Access Movement, powinien stać się powszechnie obowiązującym standardem

⁵³ Zob.: <https://www.telepolis.pl/wiadomosci/prawo-finanse-statystyki/swiatlowod-polska-europa-092019> [dostęp: 3.03.2021].

⁵⁴ Fragment pamiętnika nr 202; cyt. za: Ł. Poślusznny, P. Kubicki, M. Olcoń-Kubicka, J. Felczak, *Społeczny obraz życia codziennego wsi w pamiętnikach z czasu kronawirusa*, „Wieś i Rolnictwo” 2020, nr 3, s. 190.

⁵⁵ Niemalą rolę w postrzeganiu przez seniorów siebie jako użytkowników nowych mediów odgrywają wciąż żywe autostereotypy, prowadzące nierzadko do wyuczzonej „cyfrowej bezradności”; zob.: J. Gacka, *Polscy seniorzy w sieci: wirtualna złota jesień? Korzystanie przez osoby dojrzałe z internetu i nowych technologii*, „Konteksty Społeczne” 2017, t. 5, nr 1, s. 84–91. Dzieje się tak mimo funkcjonowania na rynku wydawniczym kompendiów adresowanych do osób starszych, pozwalających im powiększać kompetencje użytkownika nowych mediów; zob. np.: A. Jaronicki, *Komputer dla seniorów: MS Windows Vista, MS Office, Internet, komunikacja, multimedia, bezpieczeństwo*, Warszawa–Bielsko-Biała 2009; D. Wieprzkowski, *Komputer i Internet dla seniorów*, Warszawa 2011; B. Danowski, *Komputer: rozwiązywanie problemów dla seniorów. Naucz się samodzielnie rozwiązywać swoje problemy z komputerem!*, Gliwice 2012.

⁵⁶ Zob.: J.Z. Lichański, *Kształcenie na odległość – kilka uwag na marginesie problemu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Kształcenie Językowe” 2020, nr 18, s. 91. Biorąc pod uwagę łatwość obsługi programu do tworzenia map mentalnych, na uwagę zasługuje udostępniany bezpłatnie program „Blumind”. Dysponuje on intuicyjnym interfejsem; dodatkową zaletą jest możliwość wyboru polskiej wersji językowej. Program można pobrać pod adresem <https://www.dobreprogramy.pl/blumind.program.windows.6628227255113345> [dostęp: 14.07.2021]. Na temat walorów map myśli jako narzędzia edukacyjnego zob.: S. Szablowski, *Technologia Web 2.0 jako środowisko dydaktyczne w szkole społeczeństwa wiedzy*, „Dydaktyka Informatyki” 2011, nr 6, s. 251.

⁵⁷ Zob.: E. Lubina, *M-learning w strukturze metodycznej e-learningu*, „e-mentor” 2007, nr 5 [grudzień], s. 27–30, <http://www.e-mentor.edu.pl/pdf/ementor22.pdf#page=27> [dostęp: 15.07.2021].

(konieczne w związku z tym byłoby wprowadzenie na szeroką skalę szkoleń, pozwalających zainteresowanym na wykorzystanie możliwości publikacji w ramach otwartego dostępu⁵⁸). Dotychczasowe inicjatywy, zmierzające do udostępnienia dziedzictwa narodowego (np. Biblioteka Cyfrowa Polona) nie wystarczają, zaś repozytoria (m.in. RCIN, BazHum) nie oferują przeglądu najnowszych numerów specjalistycznych periodyków w dostępie pełnotekstowym⁵⁹. Z kolei serwis „Wolne lektury” oferuje klasykę literatury polskiej i światowej, jednakże nowe pozycje dostępne są jedynie za opłatą⁶⁰. Konieczne przy tym jest wprowadzenie ułatwień, pozwalających na korzystanie ze zgromadzonych w serwisie zasobów osobom z dysfunkcjami (audiobooki, narzędzie „lupa”, w przypadku materiałów wizualnych niezbędna jest audiodeskrypcja).

Innego rodzaju wyzwaniem, przed którym stoją repozytoria i biblioteki cyfrowe, jest ujednolicenie formatu udostępnianych publikacji. Dominuje Portable Document Format (PDF), jednak można spotkać się również z DjVu, wymagającym apletu DjVu bądź korzystania z HTML5, co wiąże się z koniecznością zapewnienia stabilnego łącza internetowego (to zaś w realiach polskich nie zawsze jest oczywistością⁶¹). Równolegle do rozwiązań technicznych konieczne jest przygotowanie pakietu legislacyjnego tak, aby możliwe pozostawało respektowanie prawa autorskiego. Szczególnie istotne pod tym względem wydaje się uregulowanie, pozwalające na korzystanie z całych zasobów platformy – w tym Polony – poza siecią Biblioteki Narodowej. Zgodnie z obowiązującym obecnie prawem, dostęp do systemu Academica ograniczony jest do terminali znajdujących się na terenie instytucji, które podpisały umowę z Biblioteką Narodową⁶². Jednostki te uzyskały możliwość traktowania owego systemu cyfrowych wypożyczalni międzybibliotecznych jako biblioteki cyfrowej⁶³. Zmniejszony pod tym względem dostęp jest – zwłaszcza w sytuacji

⁵⁸ Wzorcową formułę kursu proponują twórcy zrzeszeni na platformie Otwartej Nauki; zob.: *Open Access – Otwarta Nauka*, <https://otwartanauka.cel.agh.edu.pl/course/view0b30.html?id=2> [dostęp: 14.07.2021].

⁵⁹ Przykładowo: najstarsze i najważniejsze dla literaturoznawców-polonistów czasopismo „Pamiętnik Literacki” oferuje numery, które ukazały się do roku 2015, podobnie jak „Teksty Drugie” (stan na dzień 2 marca 2021).

⁶⁰ Jako przykład służy *Kolejna alternatywna historia Polski* (2021) Ziemowita Szczeka, dostępna dla zainteresowanych po zalogowaniu i wniesieniu opłaty (zob.: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/szczerek-kolejna-alternatywna-historia-polski/> [dostęp: 2.03.2021]).

⁶¹ Problem stabilności łącza internetowego to bólczka nie tylko polska. O kłopotach z dostępem do sieci internetowej wspomina np. Maciej Jarkowiecki, ukazując realia małomiasteczkowej Ameryki: „W czasie pandemii w wielu miasteczkach uczniowie odbywają lekcje w samochodach na parkingach przed pocztą – tylko tam dobrze działa Zoom” (tenże, *Kiedy ojczyzna zamienia się w biznes*, „Wolna Sobota” [dodatek do: „Gazeta Wyborcza”] 2020, z dn. 3 października, nr 7, s. 8).

⁶² Zob.: *Regulamin Użytkownika Cyfrowej Wypożyczalni Publikacji Naukowych Academica*, § 1 p. 12; <https://academica.edu.pl/static/Regulamin-uzytownika-Academica.pdf> [dostęp: 13.07.2021].

⁶³ Obecnie Academica oferuje użytkownikom spoza instytucji, które przystąpiły do programu, dostęp do katalogu zawierającego dane bibliograficzne poszczególnych tytułów; jest to możliwe dzięki wykorzystaniu słów

epidemiologicznej, w której do pomyślenia staje się ograniczenie swobody przemieszczania się – *de facto* równoznaczny z jego uniemożliwieniem.

Celem, do którego powinny zmierzać postulowane tu działania (co istotne, powinny one być prowadzone równolegle), byłoby zbudowanie nowej platformy internetowej, łączącej w sobie zalety dotychczasowych rozwiązań (biblioteki cyfrowe, repozytoria, możliwości oferowane przez *e-learning*). Współczesny poziom technologii informacyjno-komunikacyjnych umożliwia realizację takiego przedsięwzięcia, o czym świadczy sukcesywnie aktualizowany portal *Daten der deutscher Literatur*⁶⁴. Jest on pomyślany w ten sposób, aby stanowić nie tylko bazę pełnotekstową utworów literackich. Dzięki zastosowaniu układu chronologicznego, zgromadzone teksty zostają podzielone na – scharakteryzowane pokrótce – epoki kulturowe. W ten sposób czytelnik obcuje z dziełem ze świadomością kontekstu historycznego, w które jest ono uwikłane (oczywiście układ chronologiczny nie wyklucza w przypadku omawianej tu platformy innego – alfabetycznego). Dzięki obranemu przez twórców *Daten der deutscher Literatur* rozwiązaniu to użytkownik wybiera klucz, według którego zapoznaje się ze zgromadzonymi zasobami. O tym, jakie możliwości oferuje sieć internetowa, świadczy też sposób wykorzystania jej potencjału przez twórców *Stanford Encyclopedia of Philosophy*⁶⁵ opracowana z inicjatywy Uniwersytetu Stanford pod kierunkiem Edwarda N. Zalta i wciąż aktualizowana. Jest ona współtworzona przez badaczy z całego świata, będących autorami poszczególnych haseł⁶⁶. Jednocześnie zaś może stanowić wzór dla postulowanego przez Jerome J. McGanna harmonijnego łączenia dziedzictwa „analogowego” (tu: drukowanego i zeskanowanego do postaci cyfrowej) myśli filozoficznej z rozwijającymi się zasobami materiałów, dla których miejscem pierwodruku jest sieć internetowa⁶⁷.

kluczowych (zob.: <https://academica.edu.pl/search> [dostęp: 13.07.2020]). Oczywiście i taka – bibliograficzna – informacja bywa nie do przecenienia, może bowiem stanowić punkt wyjścia do własnych poszukiwań czytelnicznych.

⁶⁴ Zob.: *Daten der deutscher Literatur*, <https://www.lehrer.uni-karlsruhe.de/~za874/homepage/> [dostęp: 21.08.2021].

⁶⁵ Zob.: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, https://plato.stanford.edu/?gclid=EAlaIQobChMI0vf2jfkU7wI-VxO3tCh2eaQmYEAAYASAAEgI8hfD_BwE [dostęp: 21.08.2021].

⁶⁶ *Stanford Encyclopedia of Philosophy* nie jest jedyną encyklopedią internetową współtworzoną przez różne ośrodki akademickie. Jako przykład służy inna, utrzymana na równie wysokim poziomie merytorycznym: *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (<https://www.rep.routledge.com/>, 1998), dla której encyklopedia standfordzka stanowiła wzór. W przeciwieństwie jednak do swojej poprzedniczki ma ona w sposób przejrzysty skonstruowaną strukturę: składają się na nią działy: *Topics, Periods, Regions i Religions*. Mają one poddziały, usystematyzowane alfabetycznie, co początkowo wprawia w konfuzję czytelnika działu *Periods*, w którym kolejność jest następująca: *Ancient, Eighteen century, Medieval, Nineteenth century, Renaissance, Seventeenth century, Twentieth century*. Ponadto każde z haseł opatrzone jest bibliografią zawierającą wykorzystywaną literaturę przedmiotu i wskazówki lekturowe; do każdej pozycji dołączony jest też krótki komentarz, przybliżający zawartość i ocenę danej pracy.

⁶⁷ Zob.: J.J. McGann, *Dlaczego nauka o tekście jest ważna*, przeł. J. Prussak, „Teksty Drugie” 2014, nr 2, s. 161. O tym, do jakiego stopnia zmieniają się proporcje między liczbą tekstów drukowanych i cyfrowych, uzmysławia diagram zamieszczony przez Włodzimierza Gogołka; zob.: tenże, *Wprowadzenie do informatyki dla humanistów*, Warszawa 2007, s. 10.

Inicjatywy takie, jak przywołany tu portal poświęcony niemieckiej literaturze oraz encyklopedia filozoficzna, są istotne nie tylko z uwagi na możliwości, jakie oferują swym użytkownikom. Sposób uporządkowania całości, podporządkowany „myśleniu przestrzennemu”, uświadamia, jak linearne dotychczas usystematyzowanie wiedzy przekształca się w przestrzenne⁶⁸. Przemianę stylu myślenia wymusza – z perspektywy technologii – wykorzystanie hiperlinków (co istotne, w projekcie stanfordzkim odnoszą one użytkownika nie tylko do haseł w obrębie encyklopedii, ale i „zewnętrznych” wobec publikacji zasobów, które można znaleźć w sieci internetowej)⁶⁹. Zmienia się przy tym nie tylko tempo, ale i ilość znajdowanych informacji, których nadmiar (zjawisko *big data*) może być równie uciążliwy dla użytkownika, co ich niedobór⁷⁰.

Jedynym *remedium* na obserwowaną „nadprodukcję informacyjną” są możliwości oferowane przez intelektualne narzędzia, umożliwiające selekcjonowanie i wartościowanie uprzystępnianej przez zasoby sieci internetowej wiedzy. Jedyną skuteczną (i zarazem uniwersalną) – jakkolwiek niesamodzielną – metodą, pozwalającą osiągnąć ten cel jest retoryka oraz korzystająca z jej możliwości krytyka retoryczna⁷¹. Tym większa zatem rola przypada jej na wszystkich etapach sformalizowanego kształcenia. Uniwersalność krytyki retorycznej wynika z wieloaspektowości

⁶⁸ Naszkicowaną tu zmianę myślenia w odniesieniu do literatury uzmysławia lektura rozważań Elżbiety Winieckiej, poświęconych przemianom postrzegania „sztuki słowa” pod wpływem technologii; zob.: taż, *Poszerzanie pola literackiego. Studia o literackości w Internecie*, Kraków 2020.

⁶⁹ Zob.: K. Krajewska, H. Krawczyk, *Metody wyszukiwania problemowo zorientowanej informacji w Internecie*, „Studia Informatica” 2000, nr 1, s. 321–333. Oczywiście sama idea „czytania przestrzennego” nie jest nowa i powiązana z cyfrowymi technologiami, za pierwowzór hiperlinków można uznać system odnośników wykorzystywany już przez francuskich Encyklopedystów. Jednak dopiero Internet uświadomił tkwiący w hiperlinkach potencjał, zmieniając czas dostępu do poszukiwanych informacji.

⁷⁰ Zob.: R. Tadeusiewicz, *Spółeczność Internetu*, Warszawa 2002, s. 17. Obecnie, około dwie dekady po publikacji rozważań badacza, problem nadprodukcji informacji i bezradności ich użytkownika pogłębił się. Według badaczy możemy mówić dziś o ilościach danych mierzonych w jotabajtach (YB; w systemie dziesiętnym 10008 bajtów). Zob.: E. Stój, *Ile miejsca zajmuje dzisiejszy Internet? Ok. 10 bilionów TB*, „PUREPC”, <https://www.purepc.pl/ile-miejsca-zajmuje-dzisiejszy-internet-ok-10-bilionow-tb> [wpis z dn. 4.07.2018; dostęp: 16.07.2021]. Konsekwencją nadmiaru informacji stało się zjawisko stresu informacyjnego, niekorzystnie wpływającego na funkcjonowanie jednostki (zob.: R. Molenda, *Stres informacyjny w aspekcie psychologicznym* [w:] *Ekologia informacji a kultura informacyjna społeczeństwa*, red. B. Taraszkiewicz, Słupsk 2016, s. 197–205).

⁷¹ Na temat „niesamodzielnosci” metody krytyki retorycznej zob.: J.Z. Lichański, *Aparatura badawcza: Filologia, krytyka retoryczna i retoryka*, s. 13. O docenieniu (a nawet nobilitacji) retoryki świadczy fakt uwzględnienia jej podstaw w podstawie programowej opracowywanej w związku z reorganizacją systemu polskiego szkolnictwa. Zob.: *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej*, „Dziennik Ustaw” 2017 poz. 356, s. 60, 63, 68, 287, 290–291 (możliwość lektury on-line: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000356/O/D20170356.pdf> [dostęp: 3.03.2021]). Porównaj komentarz Anny Domagały (taż, *Kształtowanie umiejętności retorycznych uczniów w zapisach nowej podstawy programowej z 14 lutego 2017 roku dla szkoły podstawowej*, „Forum Artis Rhetoricae” 2018, nr 1, s. 9–18).

spojrzenia na badany dzięki wykorzystaniu jej *instrumentarium* komunikat językowy⁷². Jakub Z. Lichański wyszczególnia następujące aspekty komunikatu językowego, których krytyka retoryczna umożliwia pogłębione zrozumienie⁷³:

- traktowanie komunikatu jako elementu danego momentu historycznego, w którym istnieje autor i jego dzieło. Nie należy przy tym zapominać o uwikłaniu czasowym lektury, polegającym na zmianach kontekstu interpretacyjnego zależnie od dystansu, jaki dzieli czytelnika od daty pierwodruku,
- postrzeganie komunikatu jako przejawu osobowości autora, uwikłanego w relacje społeczne,
- ujmowanie komunikatu jako sposobu komunikowania społecznego, określonego przez konteksty, w których dana wypowiedź językowa funkcjonuje. Szczególnie interesujący z sygnalizowanego tu punktu widzenia jest sposób wykorzystania owych kontekstów tak, aby dostrzec, w jaki sposób na odczytanie tekstu wpływają intelektualne mody, dominujące w danej epoce.

Tym samym konieczne staje się w kształceniu sformalizowanym – postrzeganym zarazem jako etap przygotowawczy do edukacji permanentnej – podporządkowanie wykorzystywanych technologii modelowi „nauczania-uczenia się”. Jest on ugruntowany w tradycji dydaktycznej, podkreślającej rangę dialogu edukacyjnego między uczącym i nauczonym⁷⁴. Wzmiankowany tu proces jest bowiem nie tyle sumą obu czynności, co wartością naddaną, co wynika z faktu, że „nauczanie-uczenie się” ma charakter zintegrowany. Trudno zatem uznać w tej sytuacji za zasadną w dalekowzrocznej perspektywie uwagę Anny Kowalik o ergonomiczności zdalnego nauczania studentów (zwłaszcza w sytuacji, gdy byłiby to studenci kierunków pedagogicznych)⁷⁵. Owszem, w toku wywodu badaczka podkreśla różnorodność ról,

⁷² Intencjonalnie nie określamy jego przynależności genologicznej i porządku, w jakim funkcjonuje. Krytyka retoryczna bowiem sprawdza się zarówno jako narzędzie analizy dzieła literackiego, jak i różnorodnych form literatury stosowanej i piśmiennictwa naukowego.

⁷³ Zob.: J.Z. Lichański, *Aparatura badawcza: Filologia, krytyka retoryczna i retoryka* [w:] *Metodologia badań literatury i kultury popularnej: propozycje. Retoryka i cultural criticism*, red. A. Gemra, Wrocław 2016, s. 13.

⁷⁴ Zob.: B. Dymara, *Sztuka bycia uczniem i nauczycielem. Bliżej uczenia się-nauczania kompleksowego i pedagogiki współbycia* [w:] *Sztuka bycia uczniem i nauczycielem. Z zagadnień pedagogiki współbycia. Studia, rozprawy i szkice – z okazji dziesięciolecia serii „Nauczyciele-Nauczycielom”*, red. W. Korzeniowska, A. Murzyn, U. Szuszcik, Kraków 2009, s. 85–105. W szczególnej sytuacji pozostają słuchacze kursów pedagogicznych, od których społeczeństwo oczekuje gotowości do pełnienia funkcji animatorów pozwalających zdobyć swym podopiecznym podstaw bycia w społeczeństwie wiedzy (zob.: D.B. Gołębiak, *Wyjść poza scjentystyczne i personalistyczne myślenie o „uczeniu się uczenia”* [w:] *Rozwijanie zdolności uczenia się. Wybrane konteksty i problemy*, red. E. Filipiak, Bydgoszcz 2008, s. 50). Jednocześnie w sytuacji pandemii są oni pozbawieni bezpośredniego kontaktu z wykładowcami, mającymi być dla nich wzorami osobowymi, traktowanymi jako punkt odniesienia dla własnych wyborów w toku praktyki zawodowej (zob.: A. Rynio, *Nauczyciel jako wzór osobowy w wychowaniu moralnym*, „Studia Elbląskie” 2018, t. XIX, s. 587–596).

⁷⁵ Zob.: A. Kowalik, *Edukacja zdalna formą kształcenia ukierunkowanego na studenta*, „Pedagogika Szkoły Wyższej” 2013, nr 2, s. 97–98.

które musi przyjąć współcześnie nauczyciel akademicki, jednak ich ogólnikowemu wyszczególnieniu nie towarzyszy namysł nad nimi i ich realizacją w perspektywie nie tyle postulatów, co *Realpolitik*, uwzględniającej szkolną rzeczywistość⁷⁶. Kowalik bezsprzecznie ma rację, pisząc o konieczności redefinicji zakresu ról uczącego i nauczanego; trudno też nie uznać, iż potrzeba ta wynika z ekspansywnego rozwoju technologii informacyjno-komunikacyjnych i spowodowanej nim przemiany stylu dostępu do informacji⁷⁷. Zarazem jednak znaczący jest tytuł rozważań badaczki, szczególnie gdy będziemy rozważać go właśnie z perspektywy krytyki retorycznej: autorka akcentuje w nim priorytet przekazu wiedzy, pomijając aspekt formacyjny⁷⁸. Ten zaś jest nie do przecenienia – zwłaszcza obecnie, w dobie ponowoczesnego chaosu aksjologicznego⁷⁹.

⁷⁶ Zob.: tamże, s. 98. Role te zarazem są – co zostaje poświadczane odpowiednim przypisem – przywołane za opracowaniem Ewy Filipiak, *Rozwijanie zdolności uczenia się. Z Wygotskim i Brunerem w tle* (Gdańsk 2012). Zarazem jednakże cytat ów został opatrzony jedynie ogólnikowym komentarzem.

⁷⁷ Reprezentatywny pod tym względem przykład stanowi formuła klasycznego wykładu akademickiego. Pierwotnie jego wykorzystanie było związane z trudnościami w dostępie do źródeł, a jednocześnie nauką dyscypliny myślowej (zob.: K. Brodziński, *O powołaniu i obowiązkach młodzieży akademickiej. Rzecz czytana na publicznym posiedzeniu królewskiego uniwersytetu przez Profesora Brodzińskiego* [w:] *Posiedzenie publiczne Uniwersytetu Królewskiego Warszawskiego na uczczenie pamiątki uczonych mężów a mianowicie Polaków przy ukończeniu kursu rocznego nauk odbyte dnia 15 lipca 1826 roku w Warszawie*, Warszawa 1826, s. 23–57). Obecnie, mimo iż nowe technologie cyfrowe pozwalają na zakładane przez Brodzińskiego aktywne uczestnictwo słuchaczy w wykładzie i ich samodzielną pracę nad poruszonymi w nim zagadnieniami, Joanna Nogiec kreśli, na podstawie własnych badań, dość minorowy obraz wyłaniający się z cyfrowej modyfikacji przekazu: „platforma postrzegana jest raczej jako narzędzie do pobierania materiałów, a nie jako miejsce do komunikacji z prowadzącym zajęcia lub innymi studentami” (taż, *Funkcjonalności platformy Moodle w świetle opinii studentów Wyższych Szkół Bankowych w Polsce*, „e-mentor” 2010, nr 1, <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/33/id/712> [dostęp: 14.07.2021]). Odwołując się z kolei do badań Nogiec (i innych autorów), Jadwiga Suchmiel konstatuje: „Dominujący aktualnie obraz w uczelniach wyższych – to coraz częściej obraz: student i komputer” (taż, *Razem czy osobno, czyli refleksje nad tradycyjną koncepcją wykładu akademickiego Kazimierza Brodzińskiego i współczesny wykład on-line*, „Pedagogika Szkoły Wyższej” 2011, nr 2, s. 74).

⁷⁸ Zob.: Cz. Gałek, *Wychowanie moralne*, „Zamojskie Studia i Materiały” 2010, z. 2, s. 29–38. O tym z kolei, że taka refleksja jest niezbędna, przekonują konstatacje Aleksandry Araszkiewicz; zob.: taż, *Jak rozmawiać z uczniami online? Kształtowanie wartości moralnych na e-lekcjach języka polskiego*, „Polonistyka. Innowacje” 2020, nr 12, s. 159–173.

⁷⁹ Zob.: A. Molesztak, A. Tchórzewski, W. Wołoszyn, *W kręgu wartości moralnych nauczyciela*, Warszawa 1996, s. 72–76; P. Meirieu, *Moralne wybory nauczycieli. Etyka i pedagogika*, przeł. T. Grzegorzczak, Warszawa 2003; R. Kleszcz, *Nauczyciel akademicki: neutralność czy aksjologiczne zaangażowanie?*, „Etyka” 2011, nr 44, s. 79–96. Zarówno tremu badaczowi, jak i piszącemu owe słowa bliskie są słowa Ilji Lazari-Pawłowskiej: „Nie ma w tym nic niepojętego, jak poszczególni nauczyciele akademicy wyrażają różne sądy wartościujące, oświetlając z różnych punktów widzenia skomplikowany świat dobra i zła” (taż, *Nauczyciel akademicki a głoszenie ocen* [w:] taż, *Etyka. Pisma wybrane*, wyb., oprac. P.J. Smoczyński, Wrocław 1992, s. 96). Jednocześnie badaczka zastrzega konieczność respektowania wolności naukowca: „żadna społeczna instytucja nie powinna stawiać w kategoriach obowiązku ogółu nauczycieli akademickich przekazywania studentom jakichś treści aksjologicznych przez tę instytucję wyznaczonych. Praktyka taka zaprzeczałaby autonomii ludzkiego sumienia; byłaby ponadto zaprzęgiem pracowników do funkcji, które do ich roli jako pracowników nie należą, w wielu przypadkach sprowadzałaby się do wymuszania na pracownikach nauki publicznego poparcia dla najaktualniejszych decyzji czynników sprawujących władzę” (tamże, s. 95–96). Osobną natomiast kwestią pozostaje, do jakiego stopnia w ogóle można mówić o braku zaangażowania aksjologicznego w nauce, zwłaszcza obecnie w sytuacji możliwych do przeprowadzania wątpliwych

Naszkicowane tu przedsięwzięcia nie są celem samym w sobie, lecz powinny być traktowane jako punkt wyjścia do wypracowania formuły powszechnie dostępnego „uniwersytetu cyfrowego”. Można na proponowane tu zjawisko spojrzeć z perspektywy koncepcji „społeczeństwa współpracy”, będącego formacją kulturową, funkcjonującą za pośrednictwem technologii informacyjno-komunikacyjnych, dla którego priorytetem jest społeczny aktywizm⁸⁰. Oczywiście, z uwagi na konieczność nakładów finansowych nie tylko na etapie tworzenia, ale i utrzymywania instytucji, konieczne byłoby stałe wsparcie ze strony państwa. W związku z tym nie można w tworzeniu „cyfrowego uniwersytetu” oprzeć się na oddolnym współdziałaniu w grupie⁸¹. Należy przy tym zaznaczyć, że właściwe dla opisywanej przez Dariusza Jemielniaka i Aleksandrę Przeglasińską formacji społecznej jest poszukiwanie alternatywnych wobec oficjalnie aprobowanych form uprawiania nauki, utożsamianych przez autorów z „monopolem świata akademickiego”⁸².

Aby jednak „cyfrowy uniwersytet” stał się elektroniczną agorą wymiany myśli, należy uzupełnić ją o dołączenie do tak zorganizowanej platformy edukacyjnej możliwości oferowanych przez komunikatory, wspomagające pracę zespołową⁸³. Jest to tym łatwiejsze, że standardem już w okresie „przedpandemicznym” było, iż studenci i pracownicy posiadają konta uniwersyteckie. Tym łatwiejsze byłoby zatem przekształcenie platformy edukacyjnej w intranet. Jest to konieczne przede wszystkim w zakresie przechowywania danych osobowych i szczególnie powinno to dotyczyć informacji „wrażliwych” (sensytywnych). Pojedyncze uczelnie bądź ich konsorcja mogłyby w ten sposób sprawniej współorganizować inicjatywy badawcze i popularyzujące naukę.

etycznie eksperymentów; zob.: U.M. Żegleń, *O etosie badacza w świetle wyzwania współczesnej nauki i techniki (śladami polskich naukowców)*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2016, nr 1, s. 55.

⁸⁰ Akcentując zalety powszechnego dostępu do wiedzy, należy mieć na uwadze również wynikające z niego zagrożenia, omawiane przez Anitę Proszowską na przykładzie globalnego dostawcy elektronicznych usług edukacyjnych Brainly.com; zob.: taż, *Elektroniczne otwarte usługi edukacyjne – szansa czy zagrożenie dla współczesnej edukacji*, „Prace naukowe Uniwersytetu ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 354, s. 248–258.

⁸¹ Na temat sygnalizowanej tu cechy społeczeństwa współpracy zob.: D. Jemielniak, A. Przeglasińska, *Społeczeństwo współpracy*, s. 16.

⁸² Zob.: tamże, s. 81–95 (przywołane tu sformułowanie „monopolu świata akademickiego” pojawia się też na s. 16). Zarazem traktowanie nauki jako aktywności intelektualnej „zmonopolizowanej” przez jakiegokolwiek środowisko może prowadzić do utożsamienia nauki z jej wypaczonymi formami, tj. paranauką i pseudonauką. Tym samym konieczne będzie utrzymanie mechanizmów kontrolnych, pozwalających na zachowanie najwyższych możliwych standardów naukowych (służą temu m.in. recenzje *double-blind* oraz konieczność rozwoju naukowego, weryfikowana zdobywaniem kolejnych stopni naukowych).

⁸³ Takim komunikatorem (wzbogaconym o dodatkowe funkcje) w intencji twórców miał być Microsoft Teams – i tak wykorzystywany jest zresztą obecnie w zdigitalizowanej dydaktyce szkolnej i akademickiej.

Stworzenie jednolitej platformy akademickiej byłoby korzystne jednak nie tylko z uwagi na łatwiejszą możliwość znajdowania potrzebnych do zajęć materiałów. Świadomość funkcjonowania na platformie akademickiej, wspólnej dla studentów i wykładowców, może obu grupom dać namiastkę Newmanowskiej „czystej, nieskażonej myśli” kontaktów obywateli *civitas academica* – tak oczywistej w czasie „przedpandemicznym”, a obecnie zatracanej w technologicznym zapośredniczeniu⁸⁴.

Bibliografia:

- Araszkiewicz A., *Jak rozmawiać z uczniami online? Kształtowanie wartości moralnych na e-lekcjach języka polskiego*, „Polonistyka. Innowacje” 2020, nr 12, s. 159–173.
- Arystoteles, *Metafizyka*, oprac. M.A. Krąpiec, A. Maryniarczyk na podst. przekł. T. Żeleźniaka, Lubin 1996, t. 1.
- Bendyk E., *E-learning, zerwanie z tradycją humanizmu?*, „e-mentor” 2009, nr 1, <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/28/id/606> [dostęp: 14.07.2021].
- Brodziński K., *O powołaniu i obowiązkach młodzieży akademickiej. Rzecz czytana na publicznym posiedzeniu królewskiego uniwersytetu przez Profesora Brodzińskiego* [w:] *Posiedzenie publiczne Uniwersytetu Królewskiego Warszawskiego na uczczenie pamiątki uczonych mężów a mianowicie Polaków przy ukończeniu kursu rocznego nauk odbyte dnia 15 lipca 1826 roku w Warszawie*, Warszawa 1826, s. 23–57.
- Czech D., Karpio K., Wielechowski A., Woźniakowski M., Żebrowska-Suchodolska T., *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii COVID-19*, Warszawa 2020.
- Domagała A., *Kształtowanie umiejętności retorycznych uczniów w zapisach nowej podstawy programowej z 14 lutego 2017 roku dla szkoły podstawowej*, „Forum Artis Rhetoricae” 2018, nr 1, s. 9–18.
- Dukaj J., *Starość aksolotla. Hardware Dreams*, Kraków 2015.
- Dutka E., *O celach i środkach w obliczu nowej matury* [w:] *Interpretacje i nowa matura*, red. A. Opacka, Katowice 2004, s. 41–54.
- Dymara B., *Sztuka bycia uczniem i nauczycielem. Bliżej uczenia się – nauczania kompleksowego i pedagogiki współbycia* [w:] *Sztuka bycia uczniem i nauczycielem. Z zagadnień pedagogiki współbycia. Studia, rozprawy i szkice – z okazji dziesięciolecia serii „Nauczyciele-Nauczycielom”*, red. W. Korzeniowska, A. Murzyn, U. Szuścik, Kraków 2009, s. 85–105.
- Dziemidok B., *Etyka zawodu nauczyciela akademickiego*, „Studia Gdańskie” 2007, nr 4, s. 199–203.
- Edukacja a marginalizacja i wykluczenie społeczne*, red. A. Nowak, „Chowanna” Katowice 2012, t. 1.
- Filipiak E., *Rozwijanie zdolności uczenia się. Z Wygotskim i Brunerem w tle*, Gdańsk 2012.
- Fiszbak J., *„Choroba” nie tylko Sopliców – o polskim umiłowaniu wolności i patriotyzmie współczesnej młodzieży* [w:] *Powrót do ojczyzny? Patriotyzm wobec nowych czasów. Kontynuacje i poszukiwania*, red. C. Smuniewski, P. Sporek, Warszawa 2017, s. 371–404.

⁸⁴ O potrzebie pocucia takiego zakorzenienia we wspólnocie akademickiej zdaje się świadczyć program dni otwartych na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. W roku 2021 przyjęły one formułę internetowych spotkań z wykładowcami i studentami, webinarów oraz wycieczki *on-line* po budynku. Z uwagi na czas i charakter spotkania niewątpliwie ma ono wymiar marketingowy i służy zachęceniu tegorocznych maturzystów do wyboru Uniwersytetu Łódzkiego jako miejsca studiów; świadczy o tym treść listu przewodniego, opublikowanego na stronie wydziału (<http://dniotwarte.filolog.uni.lodz.pl/o-imprezie/> [dostęp: 3.03.2021]). Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że sama idea dni otwartych stała się w tym roku pretekstem do spotkania (choćby w ułomniej postaci zapośredniczonej technologicznie) w gronie osób, identyfikujących się z łódzką *alma mater*.

- Fiszbak J., *Wychowanie patriotyczne* [w:] *Polonistyczna dydaktyka ogólna*, red. J. Fiszbak, Łódź 2019, s. 52–64.
- Gajewski S., *Minimalizacja wpływu interferencji na charakterystyki przepływowościowo-zasięgowe systemu LTE*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 2011, t. 185 A, s. 147–156.
- Galek Cz., *Wychowanie moralne*, „Zamojskie Studia i Materiały” 2010, z. 2, s. 29–38.
- Gogołek W., *Wprowadzenie do informatyki dla humanistów*, Warszawa 2007.
- Gołębiński D.B., *Wyjść poza scjentystyczne i personalistyczne myślenie o „uczeniu się uczenia”* [w:] *Rozwijanie zdolności uczenia się. Wybrane konteksty i problemy*, red. E. Filipiak, Bydgoszcz 2008, s. 50–58.
- Golda H., *Kod czerwony aktualny* [w:] *Wiosnę odwołano. Antologia dzienników pandemicznych*, Warszawa 2020, s. 7–19.
- Jarkowiecki M., *Kiedy ojczyzna zamienia się w biznes*, „Wolna Sobota” [dodatek do: „Gazeta Wyborcza”] 2020, z dn. 3 października, nr 7, s. 8.
- Jaroszyński P., *Edukacja na rozdrożu cywilizacji* [w:] *Filozofia i edukacja*, red. P. Jaroszyński, P. Tarasiewicz, I. Chłódna, Lublin 2005, s. 13–21.
- Jaskulska S., Jankowiak B., *Postawy nauczycielek i nauczycieli wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii COVID-19*, „Studia Edukacyjne” 2020, nr 57, s. 47–65.
- Jemieliński D., Przeglasińska A., *Społeczeństwo współpracy*, przeł. W. Pędzich, Warszawa 2020.
- Kalinowski K., *Człowiek człowiekowi bitem*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 26 sierpnia 2020, nr 199, s. 21.
- Kalinowski K., *Trendy cywilizacji informacyjnej. Nowy technototalitarny porządek świata*, Warszawa 2019.
- Kim J.J., *Developing an instrument to measure social presence in distance higher education*, „British Journal of Educational Technology” 2011, t. 42, nr 5, s. 763–777.
- Kochan I., *Nauczanie zdalne w opinii uczniów szkół średnich w czasie trwania pandemii COVID-19*, „Studia Edukacyjne” 2020, nr 59, s. 127–128.
- Kolb L., *Learning First, Technology Second: The Educator’s Guide to Design Authentic Lessons*, [b.m.w.] 2017.
- Kosiak P., *Sytuacja polskiej rodziny w dobie pandemii koronawirusa* [w:] *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii koronawirusa*, red. N.G. Piłkuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Kraków 2020, s. 15–28.
- Kowalik A., *Edukacja zdalna formą kształcenia ukierunkowanego na studenta*, „Pedagogika Szkoły Wyższej” 2013, nr 2, s. 93–109.
- Kowalska M., *Wikinomia, czyli masowa, spontaniczna współpraca społeczności internetowych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 330, s. 76–85.
- Krajewska K., Krawczyk H., *Metody wyszukiwania problemowo zorientowanej informacji w Internecie*, „Studia Informatica” 2000, nr 1, s. 321–333.
- Kraśniewski A., *O jakości kształcenia w czasach COVID-19: stare odpowiedzi na nowe pytania?* [w:] *Nauczanie po pandemii. Nowe pytania czy nowe odpowiedzi na stare pytania?*, red. J. Lubacz, Warszawa 2020, s. 39–50.
- Krąpiec M.A., OP, *Katolicki – Uniwersytet – Lubelski* [w:] *tenże, Dzieła*, t. 12: *Człowiek, kultura, uniwersytet*, Lublin 1998, s. 329–333.
- Krąpiec M.A., OP, *Uniwersytet* [hasło w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2008, t. 9: Se–Ż, s. 605–608.
- Król B., jr, *W walce o polską szkołę. Tajne nauczanie w okresie okupacji niemieckiej na obszarze Obwodu Włoszczowskiego AK*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 23, s. 65–90.
- Kuc-Czarnecka M., *COVID-19 and digital deprivation in Poland*, „Oeconomia Copernicana” 2020, t. 11, nr 3, s. 415–431.

- Lazari-Pawłowska I., *Nauczyciel akademicki a głoszenie ocen* [w:] *taż, Etyka. Pisma wybrane*, wyb., oprac. P.J. Smoczyński, Wrocław 1992, s. 92–96.
- Lichański J.Z., *Aparatura badawcza: Filologia, krytyka retoryczna i retoryka* [w:] *Metodologia badań literatury i kultury popularnej: propozycje. Retoryka i cultural criticism*, red. A. Gemra, Wrocław 2016, s. 11–42.
- Lichański J.Z., *Kształcenie na odległość – kilka uwag na marginesie problemu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Kształcenie Językowe” 2020, nr. 18, s. 89–98.
- Mazurkiewicz A., *Cyfryzacja szkoły w społeczeństwie informacyjnym (na przykładzie polskich rządowych dokumentów i projektów)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2020, nr 1: *Szkoła i polonistyka szkolna wobec przemian XXI wieku*, red. J. Fiszbak, s. 101–126.
- McGann J.J., *Dlaczego nauka o tekście jest ważna*, przeł. J. Prussak, „Teksty Drugie” 2014, nr 2, s. 158–171.
- Meirieu P., *Moralne wybory nauczycieli. Etyka i pedagogika*, przeł. T. Grzegorzczak, Warszawa 2003.
- Molenda R., *Stres informacyjny w aspekcie psychologicznym* [w:] *Ekologia informacji a kultura informacyjna społeczeństwa*, red. B. Taraszkiewicz, Słupsk 2016, s. 197–205.
- Moczyłowska J., *Wyużczona bezradność – psychologiczna bariera w ograniczaniu nierówności społecznych*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2005, nr 6, s. 419–426.
- Molesztak A., Tchórzewski A., Wołoszyn W., *W kręgu wartości moralnych nauczyciela*, Warszawa 1996.
- Na rogu Brackiej i... Konopackiej. Wspomnienia młodzieży szkół warszawskich z lat 1939–1944*, wyb. J. Kaźmierska, Warszawa 1983.
- Newman J.H., *Idea uniwersytetu*, przeł. J. Fijaś, H. Bortnowska, „Znak” 1978, r. 30, nr 6, s. 696–697.
- Nowak P., *Projekt „Szkoła z TVP” – analiza wstępna* [w:] *Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa. Media i komunikacja społeczna*, red. K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk, Kraków–Wrocław 2020, s. 67–85.
- Pandemia 2020. Antologia komiksowa*, red. M. Bałczewski, Łódź 2020.
- Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju*, **Warszawa 2013**.
- Posłuszny Ł., Kubicki P., Olcoń-Kubicka M., Felczak J., *Społeczny obraz życia codziennego wsi w pa-miętnikach z czasu koronawirusa*, „Wieś i Rolnictwo” 2020, nr 3, s. 185–203.
- Proszowska A., *Elektroniczne otwarte usługi edukacyjne – szansa czy zagrożenie dla współczesnej edukacji*, „Prace naukowe Uniwersytetu ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 354, s. 248–258.
- Pyżalski J., *Co jest obecnie ważne, a co mniej w działaniach szkół i nauczycieli?* [w:] *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, Warszawa 2020, s. 25–27.
- Rynio A., *Nauczyciel jako wzór osobowy w wychowaniu moralnym*, „Studia Elbląskie” 2018, t. XIX, s. 585–596.
- Siemieniecka D., *Communicators in e-learning – recommendations for teaching practice at the times of coronavirus COVID-19 – report from pilot research*, „Edukacyjna Analiza Transakcyjna” 2020, nr 9, s. 189–205.
- Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 roku*, Warszawa–Szczecin 2020.
- Standing G., *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, przeł. P. Kaczmarek, M. Karolak, K. Czarnecki, Warszawa 2014.
- Szablowski S., *Technologia Web 2.0 jako środowisko dydaktyczne w szkole społeczeństwa wiedzy*, „Dydaktyka Informatyki” 2011, nr 6, s. 237–254.
- Tadeusiewicz R., *Społeczność Internetu*, Warszawa 2002.
- Tapscott D., Williams A.D., *Wikinomia. O globalnej współpracy, która zmienia wszystko*, przeł. P. Cypryański, Warszawa 2008.
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe*, „Dziennik Ustaw” 2017, poz. 59.
- Wiosną odwołano. Antologia dzienników pandemicznych*, Warszawa 2020.

Wspomnienia nauczycieli tajnego nauczania, oprac. K.A. Dławichowski, t. 1–4, Koszalin 1983.

Żegleń U.M., *O etosie badacza w świetle wyzwań współczesnej nauki i techniki (ślady polskich naukowców)*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2016, nr 1, s. 45–62.

Strony WWW

Bukowiecka-Janik E., *Nie pokazujcie tego dzieciom! E-learning z TVP „może być przyczyną groźnych chorób” i ataku śmiechu*, „mamaDu”, <https://mamaDu.pl/146343,e-learning-z-tvp-podbija-internet-nie-pokazujcie-tego-dzieciom> [wpis z dn. 31.03.2020; dostęp: 14.07.2021].

Daten der deutscher Literatur (<https://www.lehrer.uni-karlsruhe.de/~za874/homepage/>).

Edukacja zdalna w czasie pandemii. Edycja I, oprac. A. Buchner, M. Majchrzak, M. Wierzbicka, 2020 [maj], https://centrumcyfrowe.pl/wp-content/uploads/sites/16/2020/05/Edukacja_zdalna_w_czasie_pandemii.pptx-2.pdf [dostęp: 13.07.2021].

Edukacja zdalna w czasie pandemii. Edycja II, oprac. A. Buchter, M. Wierzbicka, 2020 [listopad], s. 54, https://centrumcyfrowe.pl/wp-content/uploads/sites/16/2020/11/Raport_Edukacja_zdalna-w-czasie-pandemii-Edycja-II.pdf [dostęp: 13.07.2021].

<http://dniotwarte.filolog.uni.lodz.pl/o-imprezie/> [dostęp: 3.03.2021].

<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000356/O/D20170356.pdf> [dostęp: 3.03.2021].

http://kigeit.org.pl/FTP/PRCIP/Literatura/002_Strategia_DSRK_PL2030_RM.pdf [dostęp: 1.03.2021].

<https://plasterlodzki.pl/wp-content/uploads/2020/09/Pandemia-1.pdf> [dostęp: 1.03.2021].

<http://polska2030.pl/> [dostęp: 1.03.2021].

http://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html [dostęp: 3.03.2021].

<https://academica.edu.pl/search> [dostęp: 13.07.2020].

<https://pomoc.home.pl/komunikaty/komunikaty-branzowe/aplikacja-microsoft-teams-dostepna-na-linux> [wpis z dn. 6 sierpnia 2019; dostęp: 2.03.2021].

<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,1,14.html> [dostęp: 4.03.2021].

<https://tvn24.pl/polska/psychiatria-dziecieca-premier-mateusz-morawiecki-o-220-milionach-zlotych-na-wsparcie-psychiatrii-dzieciecej-4969411> [dostęp: 1.03.2021].

<https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/szczerek-kolejna-alternatywna-historia-polski/> [dostęp: 2.03.2021].

<https://wsparciepsychologiczne.psrp.org.pl/> [dostęp: 1.03.2021].

<https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/pomoc-psychologiczno-pedagogiczna-dla-uczniow-i-rodzicow> [dostęp: 1.03.2021].

<https://www.gov.pl/web/kas/startuje-e-urzed-skarbowy> [wpis z dn. 1.02.2021; dostęp: 1.03.2021].

https://www.tablety.pl/aplikacje_na_tablety/2020-05-05/ubuntu-20-04-microsoft-office-wine/ [dostęp: 2.03.2021].

<https://www.telepolis.pl/wiadomosci/prawo-finanse-statystyki/swiatlowod-polska-europa-092019> [dostęp: 3.03.2021].

<https://zdalnie.edu-akcja.pl/> [dostęp: 4.03.2021].

<https://zpe.gov.pl/> [dostęp: 13.07.2021].

Klyta T., *Wykluczenie edukacyjne wciąż aktualne. Jak kontrolować zdalne nauczanie?*, „Portal Samorządowy” <https://www.portalsamorzadowy.pl/edukacja/wykluczenie-edukacyjne-wciaz-aktualne-jak-kontrolowac-zdalne-nauczanie,182089.html> [wpis z dn. 15 maja 2020; dostęp: 01.03.2021].

- List otwarty Pani Dziekan prof. Joanny Jabłkowskiej skierowany do studentów, <https://www.facebook.com/notes/uniwersytet-%C5%82%C3%B3dzki-wydzia%C5%82-filologiczny/list-otwarty-pani-dziekan-prof-joanny-jab%C5%82kowskiej-skierowany-do-student%C3%B3w/2994087577297083/> [wpis z dn. 7 kwietnia 2020; dostęp: 1.03.2021].
- Nogieć W., *Funkcjonalności platformy Moodle w świetle opinii studentów Wyższych Szkół Bankowych w Polsce*, „e-mentor” 2010, nr 1, <http://www.e-mentor.edu.pl/artykul/index/numer/33/id/712> [dostęp: 14.07.2021].
- Open Acess – Otwarta Nauka, <https://otwartanauka.cel.agh.edu.pl/course/view0b30.html?id=2> [dostęp: 14.07.2021].
- Routledge Encyclopedia of Philosophy (<https://www.rep.routledge.com/>, 1998-).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 sierpnia 2017 r. w sprawie praktycznej nauki zawodu („Dziennik Ustaw” poz. 1644 § 4, p. 3–4; możliwość lektury on-line: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001644/O/D20171644.pdf> [dostęp: 13.07.2021].
- Stanford Encyclopedia of Philosophy, https://plato.stanford.edu/?gclid=EAIaIQobChMI0vf2jfKU7wIVxO3tCh2eaQmYEAAYASAAEgI8hfD_BwE 1995-
- „Blumind” wersja 3.2, <https://www.dobreprogramy.pl/blumind,program,windows,6628227255113345> [dostęp: 14.07.2021].
- Stój E., *Ile miejsca zajmuje dzisiejszy Internet? Ok. 10 bilionów TB*, „PUREPC”, <https://www.purepc.pl/ile-miejsca-zajmuje-dzisiejszy-internet-ok-10-bilionow-tb> [wpis z dn. 4.07.2018; dostęp: 16.07.2021].
- Lubina E., *M-learning w strukturze metodycznej e-learningu*, „e-mentor” 2007, nr 5 [grudzień], s. 27–30, http://www.e-mentor.edu.pl/_pdf/ementor22.pdf#page=27 [dostęp: 15.07.2021].

Jakub Z. Lichański

Editor-in-Chief FORUM ARTIS RHETORICAE

Biblioteka i Pracownia im. A. i S. Lichańskich

ORCID: 0000-0002-1943-5069

RETORYKA, DOWÓD ONTOLOGICZNY KURTA GÖDLA, TEOLOGIA. KILKA UWAG

*Nie chwal człowieka, zanim poznasz, jak przemawia,
to bowiem jest próba dla ludzi.*

Syr., XXVII.7

Streszczenie

Celem Autora artykułu jest próba opisu ewentualnych konsekwencji zastosowania analizy retorycznej do pewnych kwestii teologicznych, ściśle do analizy – z retorycznego punktu widzenia – dowodu ontologicznego Kurta Gödla. Szerzej Autor artykułu zasugeruje związki teologii i retoryki (Jost, Olmsted 2012).

Postawione tu zadanie (związki teologii i retoryki) – gdyby je ograniczyć do biblistyki – byłoby wręcz trywialne; są odpowiednie dokumenty kościelne, są wypracowane – także w kościołach protestanckich – metody badawcze, które powodują, iż takie zadanie byłoby powtarzaniem kwestii oczywistych (Berger 1987; *Interpretacja* 1994).

Gdybyśmy sięgnęli do kwestii kaznodziejstwa – problem też nie wyglądałby na zbyt zawily. Jest tam parę problemów – m.in. czy chciałbym mówić o homiletyce, czy o kaznodziejstwie w ogóle – ale to są kwestie bądź już rozstrzygnięte, bądź względnie łatwe do rozstrzygnięcia (Müller 1996, 1496–1540; Schöttler, Biesinger 2005, 45–95).

Jednak gdy chcemy spojrzeć na tę kwestię w perspektywie teologii – nasuwają się prawie wyłącznie wątpliwości. Rozważania na temat retoryki i dowodu ontologicznego Kurta Gödla są tu znakomitym przykładem.

Słowa kluczowe: retoryka, teologia, dowód ontologiczny Kurta Gödla

Rhetoric, Kurt Gödel's ontological proof for God's existence, theology. Some remarks

*Do not praise anyone who has not yet spoken,
since this is where people are tested.*
Syr., XXVII.7

Synopsis

The aim of the article is an attempt to describe the possible consequences of the application of rhetorical analysis to certain theological issues, strictly to the analysis – from the rhetorical point of view

– of Kurt Gödel ontological proof. The article will suggest links between theology and rhetoric (Jost, Olmsted 2012).

The task set here (relationships of theology and rhetoric) – if it were to be limited to biblical studies – would be trivial; there are relevant documents of the Catholic church, there are also – in Protestant churches – research methods that make such a task a repetition of obvious issues (Berger 1987, *Interpretacja* 1994).

If we went to preaching – the problem also does not look too complicated. There are a few problems – including would I want to talk about homiletics or preaching at all – but these are issues that have already been resolved or relatively easy to resolve (Müller 1996, 1496–1540; Schöttler, Biesinger 2005, 45–95).

However, when we want to look at this issue in the perspective of theology – almost only doubts arise. The considerations on Kurt Gödel's ontological proof in the perspective of rhetorical analysis is here a perfect example.

Key words: rhetoric, theology, ontological proof of Kurt Gödel

W tekście, który dalej przedstawiam, stawiam pytanie, które tyleż jest ważne, co wygląda na pozór na mało sensowe. Oto mam zamiar przyjrzeć się ewentualnym związkom teologii i retoryki, a raczej – retoryce w perspektywie teologicznej (Jost, Olmsted 2012)⁸⁵.

Na pozór kwestia wygląda prosto – ale tylko na pozór.

Postawione tu zadanie – gdyby je ograniczyć do biblistyki – byłoby wręcz trywialne; są odpowiednie dokumenty kościelne, są wypracowane – także w kościołach protestanckich – metody badawcze, które powodują, iż takie zadanie byłoby powtarzaniem kwestii oczywistych (Berger 1987; *Interpretacja* 1994).

Gdybyśmy sięgnęli do kwestii kaznodziejstwa – też problem nie wyglądałby na zbyt zawiły. Jest tam parę problemów – m.in. czy chciałbym mówić o homiletyce, czy o kaznodziejstwie w ogóle – ale to są kwestie bądź już rozstrzygnięte, bądź względnie łatwe do rozstrzygnięcia (Müller 1996, 1496–1540; Schöttler, Biesinger 2005, 45–95).

Jednak gdy chcemy spojrzeć na tę kwestię w perspektywie teologii – nasuwają się prawie wyłącznie wątpliwości. A jako przykład do analizy wezmę słynny dowód ontologiczny Kurta Gödla, bowiem dyskusja, jaka wywołał, wiele mówi o teologii właśnie.

⁸⁵ Tekst był, w innej redakcji, wygłaszany na konferencji poświęconej profesor Barbarze Bogolebskiej, Uniwersytet Łódzki w roku 2019. Kurt Gödel (1906–1978), logik, matematyk, filozof; urodzony w Cesarstwie Austro-Węgierskim, w latach 30. wyemigrował do USA. W 1931 roku ogłosił słynny artykuł *Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme, I*, „Monatshefte für Mathematik und Physik“ 38: 173–198. Dwa z jego tekstów są opublikowane w antologii *Współczesna filozofia matematyki*, wybór, przekład, komentarz, wstęp Roman Murawski, PWN: Warszawa 2002.

Po pierwsze – o jakiej teologii mówimy? Jak słusznie zauważają Karl Rahner i Hans Vorgrimler – że tylko na nich wskazać – winniśmy sprecyzować, co mamy na myśli, gdy mówimy „teologia” (Rahner, Vorgrimler 1987)? Czy na przykład nasz temat będzie miał sens, gdy odwołam się do teologii apofatycznej? Jednak nim postawię pytanie natury szczegółowej, to winienem odpowiedzieć na zupełnie inne pytanie: oto czy teologia – jakkolwiek ją będziemy rozumieć – zakłada istnienie Boga, czy przyjmuje Jego istnienie jako hipotezę? Z zasad retoryki wynika, iż przecież tylko w tym drugim wypadku – gdy mamy do czynienia z hipotezą – jest sens posługiwania się retoryką! A ponieważ teologia zakłada istnienie przedmiotu jej rozważań... retoryka nie ma tu nic do szukania.

A jednak – retoryka jest teorią tekstu oraz dość specyficznych rozumowań, szczególnie opartych na przesłankach niepewnych (Lichański 2007; Lichański 2017). I może aby uniknąć nieporozumień, przyjmijmy, iż retorykę rozumiemy następująco (Lichański 2007, I.81):

Retoryka jest systemem formalnym, w którym określone są reguły konstruowania, analizowania, *resp.* wypowiadania nieskończonej liczny poprawnych tekstów zbudowanych ze skończonej liczny poprawnych zdań, *resp.* periodów, przy czym i zdania, *resp.* periody, i teksty, są: uporządkowane inwencyjnie, dyspozycyjnie i elokucyjnie, a uporządkowanie to służy przedstawieniu w naoczności określonych idei i odwołuje się do określonych wartości. Zarówno uporządkowanie tekstów, jak i przedstawienie określonych idei oraz odwołanie do określonych wartości są wynikiem aktów intencjonalnych autora.

Tak rozumiana retoryka jest pewną wiedzą formalną; przytoczona zaś definicja jest komplementarna z jej określeniami, jakie przypominam w studium *W poszukiwaniu najlepszej formy komunikacji...* (Lichański 2015, 14–18), a także definicjami antycznymi zestawionymi przez Leonharda von Spengla w artykule *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei der Alten* (Spengel 1863, 481–526).

Istnienie Boga jest – na przykład dla mnie absolutnie bezdyskusyjne – ale mogę się zgodzić, iż dla kogoś innego przesłanki, na jakich oprę swój wywód, mogą być niepewne.

Czyli dochodzimy do oczywistych kwestii związanych z apologią?

Nie – stajemy bowiem przed problemem, nad którego rozwiązaniem głowili się m.in. św. Tomasz z Akwinu, a po stuleciach ks. Jan Salamucha czy o. Józef M. Bocheński. Czy retoryka może nam tu cokolwiek pomóc? Oczywiście pamiętam o krytyce dowodów na istnienie Boga; wydaje się, iż problem ten nie jest taki prosty, czego dowodzi m.in. i słynny dowód Kurta Gödla na istnienie Boga, scil. dowód ontologiczny i dyskusja, jaką wzbudził (Gödel 1995, 403–404; Heller 2007, 141–143; Oppy 2019). Jak pisze Michał Heller (Heller 2007, 142):

Od czasów św. Anzelmą przedmiotem dyskusji stało się niejasne pojęcie doskonałości. Co to znaczy, że Bóg jest bytem najdoskonalszym? Co to są własności doskonałe? Czy istnienie jest taką własnością? Kurt Gödel wybrał drogę typową dla logika. Całkowicie wyeliminował termin „doskonałość” z dyskusji, zastępując go nieobciążonym dotychczas żadnymi „znaczeniami technicznymi” terminem „własność pozytywna” i kazał go rozumieć dokładnie tak, jak ustalają sformułowane przez niego aksjomaty.

W ten sposób Heller „podpowiada” nam, jak retoryka może połączyć się nie tylko z logiką (od czasów Richarda E. Volkmana i Wilhelma Windelbanda jest to oczywiste), ale i teologią.

Ponieważ wiemy, jak rozumieć pojęcia logika i retoryka – zastanówmy się, jak pojmować będąc pojęcie „teologia”? Najprostsze rozumienie orzeka, iż (*Teologia* 2019):

[Teologia] w religiach monoteistycznych dyscyplina wiedzy posługująca się metodami naukowymi w wyjaśnianiu świata w jego relacji do Boga. [...] Współcześnie naukowość teologii bywa kwestionowana przede wszystkim przez uczonych przyjmujących pozytywny punkt widzenia. Poddaje się w wątpliwość zasadność uznawania pytań o Boga za naukowe.

Lub (*Theology* 2019):

Theology is the critical study of the nature of the divine [Teologia jest krytycznym studium natury boskości].

Ale też (*Theologie* 2019):

Theologie (griechisch θεολογία *theologia*, von altgriechisch θεός *theós*, Gott‘und λόγος *lógos*, Wort, Rede, Lehre‘) bedeutet „die Lehre von Gott“ oder Göttern im Allgemeinen und die Lehren vom Inhalt eines spezifischen religiösen Glaubens und seinen Glaubensdokumenten im Besonderen [Teologia... oznacza „naukę o Bogu” lub bogach w ogólności oraz naukę o treściach określonej wiary religijnej i jej poszczególnych religijnych dokumentach].

Czyli – nie dowiedziałem się wiele! Absolutnie świadomie odwołałem się do Wikipedii! Jednocześnie przytoczone hasła – przecież encyklopedyczne – pokazują, jak nie ma zgody między badaczami co do określenia tego fundamentalnego pojęcia. Mogę jednak przyjąć, iż *teologia* jest to, najogólniej mówiąc, „nauka o Bogu lub bogach w ogólności”. Wyjaśnienie Michała Hellera podpowiada, iż chodzi tu także o pewną cechę Boga, *resp.* bogów, jaką ma być „doskonałość”. Wtedy pytamy, *resp.* mówimy o „bycie doskonałym” (Gilson 1963). W szalonym skrócie, także Heller pokazał, dlaczego dyskusja na ten temat jest tak trudna.

Dowód wykorzystuje logikę modalną, która rozróżnia *prawdy konieczne* od *prawd przygodnych*⁸⁶. W najpowszechniejszej semantyce logiki modalnej rozważanych jest wiele „możliwych światów”. Prawda jest konieczna, jeśli jest prawdziwa we wszystkich możliwych światach. Z drugiej strony, jeśli stwierdzenie jest prawdziwe w naszym świecie, ale jest fałszywe w innym świecie, jest to przypadkowa prawda. Stwierdzenie, które jest prawdziwe w jakimś świecie (niekoniecznie naszym własnym), nazywa się *prawdą możliwą*.

Co więcej, dowód wykorzystuje logikę wyższego rzędu (modalną), ponieważ definicja Boga obejmuje wyraźną kwantyfikację właściwości [8].

Po pierwsze, Gödel aksjomatyzuje pojęcie „własności pozytywnej”: [uwaga 2] dla każdej właściwości φ , albo φ , albo jej negacja $\neg\varphi$ muszą być dodatnie, ale nie oba (aksjomat 2). Jeśli własność dodatnia φ implikuje własność ψ w każdym możliwym świecie, to ψ również jest dodatnia (aksjomat 1). [Uwaga 3] Gödel argumentuje następnie, że każda właściwość dodatnia jest „prawdopodobnie zilustrowana”, tj. odnosi się przynajmniej do jakiegoś obiektu w jakimś świecie (twierdzenie 1). Definiując obiekt jako podobny do Boga, jeśli ma on wszystkie pozytywne właściwości (definicja 1), i wymagając, aby ta własność była sama w sobie dodatnia (aksjomat 3), [uwaga 4] Gödel pokazuje, że w jakimś możliwym świecie istnieje obiekt podobny do Boga (twierdzenie 2), dalej nazywany „Bogiem” [przypis 5]. Gödel przechodzi do udowadniania, że obiekt podobny do Boga istnieje w każdym możliwym świecie. W tym celu definiuje esencje: jeśli x jest przedmiotem w jakimś świecie, to o własności φ mówi się, że jest esencją x , jeśli $\varphi(x)$ jest prawdziwe w tym świecie i jeśli φ z konieczności pociąga za sobą wszystkie inne właściwości, które ma x w tym świecie (definicja 2). Wymagając pozytywnych właściwości, które są dodatnie w każdym możliwym świecie (aksjomat 4), Gödel może wykazać, że podobieństwo do Boga jest esencją boskiego obiektu (twierdzenie 3). Otóż, mówi się, że x istnieje koniecznie, jeśli dla każdej esencji φ z x istnieje element y posiadający własność φ w każdym możliwym świecie (definicja 3). Aksjomat 5 wymaga, aby istnienie konieczne było własnością pozytywną.

Dlatego musi wynikać z podobieństwa do Boga. Co więcej, podobieństwo do Boga jest istotą Boga, ponieważ pociąga za sobą wszystkie pozytywne właściwości, a każda niedodatnia właściwość jest zaprzeczeniem jakiejś pozytywnej właściwości, więc Bóg nie może mieć żadnych niedodatnich właściwości. Ponieważ istnienie konieczne jest również własnością pozytywną (aksjomat 5), musi być własnością każdego

⁸⁶ Dla przypomnienia, por. https://en.m.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6del%27s_ontological_proof, (2021.06.30). Samego dowodu nie przedstawiam, bowiem istotniejsze jest podane dalej, za artykułem w wikipedii, jego omówienie!

obiekty podobnego do Boga, ponieważ każdy przedmiot podobny do Boga ma wszystkie właściwości pozytywne (definicja 1). Skoro każdy przedmiot podobny do Boga istnieje z konieczności, wynika z tego, że każdy przedmiot podobny do Boga na jednym świecie jest przedmiotem podobnym do Boga we wszystkich światach, z definicji niezbędnego istnienia. Biorąc pod uwagę istnienie obiektu podobnego do Boga w jednym świecie, udowodnionego powyżej, możemy wywnioskować, że istnieje obiekt podobny do Boga w każdym możliwym świecie, zgodnie z wymaganiami (twierdzenie 4). Oprócz aksjomatu 1–5 i definicji 1–3 kilka innych aksjomatów z logiki modalnej] zostało milcząco użytych w dowodzie.

Na podstawie tych hipotez można również dowiedzieć, zgodnie z prawem Leibniza, że na każdym świecie jest tylko jeden Bóg, oraz tożsamość rzeczy nierozróżnialnych: dwa lub więcej obiektów jest identycznych (takich samych), jeśli mają wszystkie wspólne właściwości, a więc w każdym świecie byłby tylko jeden obiekt, który posiada własność G. Gödel nie próbował tego jednak zrobić, ponieważ celowo ograniczył swój dowód do kwestii istnienia, a nie wyjątkowości.

Skoro już wiemy, o czym będziemy mówić, zastanówmy się, czy retoryka coś nam tu pomoże. Innymi słowy – czy po wspaniałym i błyskotliwym dowodzie Kurta Gödla pozostaje coś jeszcze do zrobienia?! Otóż śmiem twierdzić, iż tak. Jak jednak wskazał Heller, w dowodzie Gödla jest drobna trudność (Heller 2007, 143)⁸⁷:

Peter Hajek zwrócił uwagę na fakt, że „teoria Gödla” zawarta w jego dowodzie posiada model w postaci „świata”, zawierającego jeden obiekt, jedną własność i jednego Boga. A jak wiadomo, teoria posiadająca model jest na pewno niesprzeczna. Ale już tu teolog miałby obiekcje: czy sam fakt, że „teoria Boga” może mieć wiele modeli (a wśród nich model tak trywialny) nie jest kompromitujący z teologicznego punktu widzenia? Czy w tej wątpliwości nie słychać echa zarzutu św. Tomasza o przeskoku z „porządku logicznego” do „porządku ontologicznego”? Logicy zwracają uwagę na co innego. Znany logik włoski Roberto Magari pisze, że Gödel wprowadził poprawnie wyprowadza tezę ze swoich aksjomatów, ale raczej za przyjęciem jego aksjomatów nie są słabsze od racji skłaniających do uwierzenia w tezę.

A zatem mamy problem, który może rozwiązać tylko retoryka, bowiem wskazane tu sądy są hipotezami! Podobną opinię wyraził także nieco wcześniej Edward Nieznański (Nieznański 1989, 89–102). Pomijam kwestię, iż w świetle studium Christoph Benzmuëllera oraz Bruno Woltzenlogela Paleo prace te straciły na ważności (Benzmuëller, Paleo 2014, 93–98), bowiem wciąż można rozważać kwestię, iż ww.

⁸⁷ Wskazany artykuł G. Oppy’ego pokazuje, iż problem tkwi także na poziomie logiki; te kwestie jednak pozostawiam na uboczu, bowiem, jak się okazuje, te kwestie można wyminąć. Jeśli chodzi o szczegóły – odsyłam do ww. artykułu.

zagadnienie, jako hipoteza, podlega rozwiązaniu przy zastosowaniu *nauki o status* i taki właśnie zabieg przeprowadzę.

Najpierw zatem spróbujmy, postępując za uwagami Richarda E. Volkmana, sformułować *iudicatio* – czyli właściwy stan sprawy (Volkmann 1995). Jak powinna zostać podana *causa*, a jak *continens*? *Causa* brzmi: „teoria Gödla” zawarta w jego dowodzie posiada model w postaci „świata”, zawierającego jeden obiekt, jedną własność i jednego Boga. *Continens* orzeka: „teoria Boga” może mieć wiele modeli, a wśród nich model tak trywialny, co jest kompromitujące z teologicznego punktu widzenia. Czy w tej wątpliwości nie słychać echa zarzutu św. Tomasza o przeskoku z „porządku logicznego” do „porządku ontologicznego”?

A zatem *status quaestionis* może brzmieć tak oto: [1] *jest jeden obiekt, jedna własność, jeden Bóg* czy też [2] *jest wiele obiektów, wiele własności, ale nadal jeden Bóg*. Zapytać zatem należy najpierw: **czy jest** tak, jak orzeka [1] czy jak orzeka [2]? W wypadku [1] mamy zachowany pewien porządek, bowiem orzekamy o jednym „obiekcie”, o jednej jego własności i o jednym Bogu; w wypadku [2] – mamy kłopot, bowiem istnieje zarazem wiele „obiektów”, wiele jego własności, ale Bóg ma być tylko jeden. Zdanie [1] jest zatem bardziej prawdziwe, bowiem orzekamy coś o, generalnie, jednym „obiekcie”, który ma jedną własność i dla którego jest jeden Bóg; w zdaniu [2], które może być prawdziwe, jednak mamy wiele obiektów, wiele ich własności, ale Bóg ma być jeden. O istnieniu przedmiotu zdania [1] możemy coś orzec; w wypadku zdania [2] – nie.

Kolejne pytanie odpowie nam, **czym jest** to, o czym orzeka zdanie [1] oraz to, o czym orzeka zdanie [2]. Zdanie [1] mówi nam, iż badany przez nas przedmiot jest jednością; tego zdanie [2] nie orzeka. W nim mówimy, iż przy jednym Bogu jest – wielość przedmiotów, a ich charakterystyka jest, *ex definito*, niemożliwa.

Wreszcie winniśmy zapytać, **jakie jest** to, o czym orzeka zdanie [1] oraz to, o czym orzeka zdanie [2]. Nie ulega wątpliwości, iż w zdaniu [1] mówimy o przedmiocie, którego *jakość* jest jasno określona (jest jeden przedmiot o określonej wartości i jeden Bóg); w zdaniu [2] takiej pewności nie możemy posiadać (wiele przedmiotów o różnych własnościach, ale jednym Bogu).

W wypadku analizowanego problemu możemy też przeanalizować tzw. *status legales*.

Pierwszym jest status dwuznaczności: zdanie [1], acz wydaje się trywialne, ma jedną zaletę – nie ma tu żadnej dwuznaczności. Niestety, zdanie [2] zawiera, in potentia, ale jednak, dwuznaczność, bowiem wiele przedmiotów o różnych własnościach przy jednym Bogu nasuwa wiele pytań o to, dlaczego występują i jak wytłumaczyć np. sprzeczności?

Także tzw. status litery i ducha prawa nasuwa wątpliwości w wypadku zdania [2], podczas gdy zdanie [1] takich wątpliwości nie budzi. Zdanie [1] nasuwa nieprzyjemny wniosek, iż nasza wolność może być mocno ograniczona, ale jest to wniosek błędny, bowiem nie wynika ze zdania [1].

Status wnioskowania w odniesieniu do zdania [1] jest trywialny: jak orzekają logicy – *teoria posiadająca model jest na pewno niesprzeczna*. W wypadku zdania [2] wnioskowanie jest skomplikowane i może prowadzić do sprzeczności (wiele przedmiotów, wiele własności, a jeden Bóg).

Statusy: praw sprzecznych oraz odroczenia procesu zdają się bezprzedmiotowe. Co do drugiego – nie ma wątpliwości; jednak w wypadku pierwszego z nich, dla zdania [1] na pewno nie zachodzi, bowiem jeden Bóg niejako implikuje jeden przedmiot i jedną własność. W wypadku zdania [2] – szybko dojdziemy do sprzeczności, a najlepszym przykładem jest np. postać i problem Hioba.

Nie ulega wątpliwości, iż tylko zdanie [1] orzekające, iż: *jest jeden obiekt, jedna własność, jeden Bóg* jest prawdziwe. Zdanie [2] nie jest automatycznie fałszywe, ale nasuwa tak wiele wątpliwości, że nie da się orzekać *ex cathedra* o jego prawdziwości, *resp.* fałszywości.

Można – sięgając do Hermogenesa – skomplikować cały wywód, ale nie zmienia to jednego: zdanie [1] nie nasuwa tylu wątpliwości, co zdanie [2]. Oczywiście końcowy efekt takiego rozumowania – przygotowanie mowy/tekstu wg sądów orzeczonych w zdaniu [1] – nie jest przez to łatwiejsze. Problem tkwi bowiem w tym, iż będzie trzeba odwołać się do:

- a) określonej topiki,
- b) przygotować jakiś konkretny schemat mowy/tekstu,
- c) dobrać odpowiednie słownictwo, przyjąć jakiś schemat kompozycyjny, wybrać odpowiedni styl itd.

Wskazane punkty, w każdej chwili, mogą nasuwać bardzo wiele trudności. Jak sugerowałem w definicji – chcemy *przedstawić w naoczności określone idee i odwołamy się do określonych wartości*. Innymi słowy – posłużymy się jakimiś symbolami (np. w sensie Kennetha Burke’a) oraz będziemy odwoływać się do poczucia identyfikacji (także w sensie Kennetha Burke’a, por. Burke 1969; Burke 1973). Ale czy przekonamy tych, którzy myślą inaczej?

I tu dotykamy absolutnie fundamentalnej trudności: na poziomie rozumowań logicznych dowód Kurta Gödla jest nieobalalny (Benzmüller, Woltzenlogel-Paleo 2014, 93–98). Jednak, jak pokazało choćby omówienie tegoż dowodu, jakiego dokonał m.in. Michał Heller, sprawa nie wygląda tak prosto. Mogę na zakończenie tych rozważań przywołać tylko słowa Chrystusa (*Ev.sc.Luc.* XII.54–56):

54 Mówił też i do rzeszej: Gdy widzicie obłok wschodzący od zachodu, wnet mówicie: Będzie deszcz; i tak bywa.

55 A gdy wiatr wiejący od południa, powiadacie: Iż będzie gorąco; i bywa.

56 Obludnicy! postawy [znaki] nieba i ziemie doświadczać umiecie, a tego to czasu jako nie doświadczać? [a znaków czasu nie rozpoznajecie?]

A zatem skoro rozpoznaliśmy prawidłowo znaki, jakie zostawił Kurt Gödel, dlaczego z nimi dyskutujemy?

Czy niniejsze rozważania mogą mieć jakąś konkluzję bardziej jednoznaczną i odpowiadającą na postawione na wstępie pytanie o możliwe związki pomiędzy teologią a retoryką?

Odpowiedź nie jest jednak taka prosta. Jeśli będziemy mieli do czynienia z analizą form argumentacji jak w omawianym przykładzie – wtedy związek pomiędzy teologią a retoryką jest oczywisty i ścisły. Zwracam jednak uwagę, iż fundamentalna teza jakiegokolwiek teologii musi brzmieć:

theoi aien eontes (bogowie, którzy są zawsze)

Homer, *Ilias*, I.290 (XXIV.99)

To jest konsekwencja dowodu ontologicznego Kurta Gödla; całość analizy *status*, ale dla zdania [1], to potwierdza. Co więcej – okazuje się, iż potwierdza prawdziwość tego dowodu także... analiza dokonana przy pomocy AI (Benzmüller, Paleo 2014, 93–98):

[...] From Gödel's premises, the computer proved: necessarily, there exists God [Z przesłanek Gödla komputer udowodnił: jest konieczne, [że] Bóg istnieje].

Ponieważ nie jest to przedmiotem niniejszego wystąpienia – pomijam dalsze konsekwencje tego dowodu; dodam tylko, iż m.in. z analizy przeprowadzonej przez AI wynika m.in. iż, aksjomaty Gödla implikują monoteizm, a także cechę Boga, którą jest „bezbłądność” (*flawless*), czyli byt z konieczności posiadający własności pozytywne. Wynik jest „nietrywialny i wynika z aksjomatów Gödla” (ibidem).

Jeśli jednak spróbujemy oprzeć teologię na zdaniu [2], wtedy retoryka będzie nam mało przydatna. Nie twierdzę, iż nie osiągniemy w rozważaniach związanych z rozwinięciem koncepcji zawartych *implicite* w zdaniu [2] szalenie interesujących i może nawet ważnych konsekwencji. Być może nawet niektóre z nich rozwiniemy przy pomocy analizy retorycznej. Jednak ogólny wynik będzie nieco słabszy niż w wypadku takich samych działań, ale związanych z analizą zdania [1].

Retoryka zatem będzie przydatna w obu wypadkach; wynika to z faktu, iż jest teorią tekstu, a zatem jest koniecznym narzędziem przy konstrukcji tak złożonych wypowiedzi. Czy jednak twórcy takich wypowiedzi będą chcieli posłużyć się nią, jako teorią argumentacji przy przesłankach niepewnych – to już nie zależy od teorii. Zależy od nas i od... bogów; dlatego sądzę, iż słowa Syracha winny być dla nas wskazówką, ale i przestrogą (Syr., XXVII.7/8):

sic verbum excogitatum hominis cordis; ante sermonem non conlaudes virum haec enim temptatio est hominum [serce człowieka (poznaje się) po rozumnym słowie. Nie chwal człowieka, zanim poznasz, jak przemawia, to bowiem jest próbą dla ludzi].

Warszawa, Łódź 2019-03-07/ 2021-07-01

Literatura

- Benzmüller, Paleo 2014 = Benzmüller, Christoph. Woltzenlogel-Paleo, Bruno. *Automating Gödel's Ontological Proof of God's Existence with Higher-order Automated Theorem Provers*. W: *ECAI 2014: 21st European Conference on Artificial Intelligence*, T. Schaub et al., eds., IOS Press, Amsterdam, s. 93–98.
- Berger 1987 = Berger, Klaus. *Einführung in die Formgeschichte*, Tübingen [UTB 1444].
- Biblia 1973 = *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, adiuvantibus, B. Fischer, I. Gribomont, H.F.D. Sparks, W. Thiele, recensuit et apparatu instruxit R. Weber, t. 1–2, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart.
- Burke 1969 = Burke, Kenneth. *A Rhetoric of Motives*, Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Burke 1973 = Burke, Kenneth. *The Philosophy of Literary Form: Studies in Symbolic Action*, Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Gilson 1963 = Gilson, Etienne. *Byt i istnienie*, tł. Piotr Lubicz, Jerzy Nowak, IW PAX, Warszawa.
- Gödel 1995 = Gödel, Kurt. *Collected Works. Vol. III: Unpublished essays and lectures*, ed. by Solomon Feferman et al., Oxford Univ. Press, New York, Oxford [por. też https://en.m.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6del%27s_ontological_proof (2021.06.30)].
- Heller 2007 = Heller, Michał. *Kurta Gödla dowód na istnienie Boga*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” nr 40, s. 141–143.
- Homer, *Ilias [Iliada]* – wydanie dowolne.
- Interpretacja 1994 = *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, tł. Kazimierz Romaniuk, Pallotinum, Poznań [Papieska Komisja Biblijna].
- Jost, Olmsted 2012 = Jost, Walter. Olmsted, Wendy Red. *Retoryka i krytyka retoryczna. Kompendium retoryczne*, red. wyd. pol. J.Z. Lichański, tł. zbiorowe, ŁośGraf, Warszawa.
- Lichański 2007 = Lichański, Jakub Z. *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka*, t. 1–2, DiG, Warszawa.
- Lichański 2015 = Lichański, Jakub Z. *W poszukiwaniu najlepszej formy komunikacji, czyli dlaczego jest nam potrzebna retoryka*, Coll. Columbinum, Kraków.
- Müller 1996 = Müller, Hans-M. *Homiletik*. W: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, wyd. W. Jens, G. Ueding, red. Gregor Kalivoda, Heike Mayer, Franz-Hubert Robling, Thomas Zinsmaier, Max Niemeyer Vlg., Tübingen, Bd. 3, kol. 1496–1540.

- Nieznański 1989 = Nieznański, Edward. *Dowód Gúdla na istnienie summum bonum*, „Studia Philosophiae Christianae”, t. 25, nr 2, s. 89–102.
- Oppy 2019 = Oppy, Graham. *Ontological Arguments*, <https://plato.stanford.edu/entries/ontological-arguments/> [2019.07.08].
- Rahner, Vorgrimler 1987 = Rahner, Karl. Vorgrimler, Hans. *Mały słownik teologii*, tł. Tadeusz Mieszkowski, Paweł Pachciarek, IW PAX, Warszawa.
- Schöttler, Biesinger 2005 = Schöttler, Biesinger. *Predigt. W: Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, wyd. W. Jens, G. Ueding, red. Gregor Kalivoda, Franz-Hubert Robling, Thomas Zinsmaier, Sandra Fröhlich, Max Niemeyer Vlg., Tübingen, Bd. 7, kol. 45–95.
- Spengel 1863 = Spengel, Leonhard von. *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei der Alten*, „Rheinisches Museum für Philologie“, s. 481–526.
- Teologia, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Teologia> [2019.03.07].
- Theologie, <https://de.wikipedia.org/wiki/Theologie> [2019.03.07].
- Theology, <https://en.wikipedia.org/wiki/Theology> [2019.03.07].
- Volkman 1995 = Volkman, Richard E. *Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian*, tł. L. Bobiatyński, opr. H. Cichocka, J.Z. Lichański, Wyd. UW, Warszawa.

INDEKS⁸⁸

- Araszkiewicz, A.
 Arystoteles,

 Bańczakowski, Jerzy
 Bendyk, E.
 Benz Müller, Christoph
 Berger, Klaus
Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem,
 „Blumind” wersja 3.2,
 Brodziński, K.
 Bukowiecka-Janik, E.
 Burke, Kenneth

 Chrzastowska, Bożena
 Czarnecka, Katarzyna
 Czech, K.

Daten der deutscher Literatur
 Domagała, A
 Dukaj, J
 Dutka, E
 Dymara, B.
 Dziemidok, B.

Edukacja zdalna I,
Edukacja zdalna II,

 Felczak, J.
 Filipiak, E.
 Fiszbak, J.

 Gajewski, S.
 Galek, Cz.
 Gilson, Etienne
 Gogołek, W.
 Golda, H.
 Gołębiak, D.B.
 Gödel, Kurt
 Grzelka, Monika

 Heller, Michał
 Homer

Interpretacja Pisma Świętego w Kościele,

 Jabłkowska, Joanna
 Jankowiak, B.
 Jarkowiecki, M.
 Jaroszyński, P.
 Jaskulska, S.
 Jemieliński, D.
 Jost, Walter

 Kalinowski, K.
 Karpio, A.
 Kim, Jung Joo
 Klyta, T.
 Kmita, Jerzy
 Kochan, I.
 Kolb, L.
 Kosiak, P.
 Kowalik, A.
 Kowalska, M.
 Krajewska, K.
 Kraśniewski, A.
 Krawczyk, H.
 Krąpiec, M.A. OP.
 Król, B., jr.,
 Kubicki, P.
 Kuc-Czarnecka, M.
 Kula, Agnieszka

 Lazari-Pawłowska I.,
 Lewiński, Piotr H.
 Lichański, Jakub Z.
 Lubina, E.

 Mazurkiewicz, Adam

⁸⁸ Indeks nie obejmuje autorów zamieszczonych w bibliografiach załącznikowych

- McGann, J.J.
 Meirieu, P.
 Moczydłowska, J.
 Molesztak, A.A.
 Murawski, Roman
 Müller, Hans-M.
- Newman, J.H.
 Nieznański, Edward.
 Nogiec, W.
 Nowak, P.
- Olcoń-Kubicka, M.
 Olmsted, Wendy
Open Access – Otwarta Nauka,
 Oppy, Graham
- Pogonowski, Jerzy
 Polański, Kazimierz
 Posłuszny, Ł.
 Proszowska, A.
 Przegalińska, A.
 Pyżalski, J.
- Rahner, Karl
Routledge Encyclopedia of Philosophy,
Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z
dnia 24 sierpnia 2017 r. w sprawie prak-
tycznej nauki zawodu Rusinek, Michał
- Rynio, A.
 Rzymowska, Luiza
- Schöttler, Biesinger
 Siemieniecka, D.
 Skibiński, Adam
 Smół, Joanna
 Sobczak, Barbara
 Spengel, Leonhard von
Standing, G.
Stanford Encyclopedia of Philosophy,
 Stój, E.
 Szablowski, S.
- Tadeusiewicz, R.
Tapscott, D.
- Volkmann, Richard E.
 Vorgrimler, Hans.
- Wielechowski, M.
Williams, A.D.
 Woltzenlogel-Paleo, Bruno
 Woźniakowski, T.
- Zagórska, Katarzyna
 Zgółka, Tadeusz
 Zgólkowa, Halina
- Żebrowska-Suchodolska, D.
 Żegleń, U.M.

AUTORZY TOMU

Katarzyna Czarnecka dr hab., prof. UAM

Zakład Retoryki, Pragmalingwistyki i Dziennikarstwa Instytutu Filologii Polskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID 0000-0001-6304-9467

e-mail: czar.ka@amu.edu.pl

Jakub Z. Lichański, prof. dr hab.

ORCID 0000-0002-1943-5069

e-mail: zjlichan@uw.edu.pl

Adam Mazurkiewicz, dr hab., prof. UŁ

Instytut Filologii Polskiej i Logopedii

Uniwersytet Łódzki

ORCID 0000-0003-3804-6445

e-mail: adam.mazurkiewicz@uni.lodz.pl

Joanna Smół, dr hab., prof. UAM

Zakład Retoryki, Pragmalingwistyki i Dziennikarstwa Instytutu Filologii Polskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID 0000-0001-6867-4042

e-mail: jsmol@amu.edu.pl

Katarzyna Zagórska, dr hab., prof. UAM

Zakład Retoryki, Pragmalingwistyki i Dziennikarstwa Instytutu Filologii Polskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID 0000-0002-2015-8046

e-mail: rosja@amu.edu.pl

